

Terörizm ve Radikalleşme Araştırmaları Dergisi
Journal of Terrorism and Radicalization Studies

Haziran 2024, Cilt: 3, Sayı: 2, ss. 289-322

June 2024, Volume: 3, Issue: 2, pp. 289-322

ISSN 2792-0518 (Basılı/Print)

ISSN 2822-2334 (Çevrimiçi/Online)

Makaleye ait Bilgiler / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Başvuru Tarihi / Application Date : 14 Mart 2024 / 14 March 2024

Makale Kabul Tarihi / Acceptance Date : 19 Mayıs 2024 / 19 May 2024

Makalenin Başlığı / Article Title

Radikalleşme – Deradikalizasyon Teorileri ve FETÖ’de Radikalleşme

Radicalization – Deradicalization Theories and Radicalization in FETO

Yazar(lar) / Writer(s)

Ömer Faruk ÇELİK

Atıf Bilgisi / Citation:

Çelik, Ö.F. (2024). Radikalleşme – Deradikalizasyon Teorileri ve FETÖ’de Radikalleşme. *Terörizm ve Radikalleşme Araştırmaları Dergisi*, 3(2), ss. 289-322, DOI: 10.61314/traddergi.1452972

Çelik, Ö.F. (2024). Türkiye’nin PKK Terörizmiyle Mücadelesinde İsrail’in Konumu. *Journal of Terrorism and Radicalization Studies*, 3(2), pp. 289-322, DOI: 10.61314/traddergi. 1452972

Terörizm ve Radikalleşme ile Mücadele Araştırma Merkezi Derneği

Research Center for Defense Against Terrorism and Radicalization Association

Adres/Address: Beytepe Mah. Kanuni Sultan Süleyman Bulvarı

5387. Cadde No:15A D:58

06800 Çankaya/Ankara

www.tradergisi.com

e-posta/e-mail: editortrad@teram.org

RADİKALLEŞME – DERADİKALİZASYON TEORİLERİ VE FETÖ'DE RADİKALLEŞME

ÖZET

Ömer Faruk ÇELİK*

Çalışma radikalleşme ve deradikalizasyon kavramlarına dair teorik ve pratik olarak ortaya konan çalışmaları incelemeyi ve Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı en kapsamlı ve kompleks terör örgütü olan FETÖ'yü bu teoriler ışığında inceleyebilmeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda öncelikle radikalleşme ve deradikalizasyona dair teorik çalışmalar ve sahadaki uygulamalar incelenmiştir. Ardından FETÖ radikalleşme ve deradikalizasyon süreçleri bağlamında ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Her ne kadar kendi dünya görüşüne göre farklı terminoloji ve uygulamalara sahip olsa da, radikalleşme teorilerinin FETÖ'yü açıklamakta kullanılabileceği görülmüştür. Bununla birlikte deradikalizasyon süreçlerinin halen pratikten teori çıkarma noktasında olması ve her ülkenin kendine has yöntemler uygulaması dolayısıyla net bir kıyaslamadan bahsedilememiştir. Ancak FETÖ'nün, gerek örgüt liderinin ele geçirilememesi gerekse de mahrem yapılarının tamamının deşifre olmaması nedeniyle bir deradikalizasyon sürecine girmediği kesindir. Radikal ve terörist yapılanmasının kendini uyuyan hücrelere dönüştürdüğü ve emir beklediği değerlendirilmiştir. Bu bağlamda FETÖ'de bir deradikalizasyondan ziyade bir reorganizasyon süreci olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: *Radikalleşme, Deradikalizasyon, FETÖ, Kült Örgütü, Terörizm.*

RADICALIZATION – DERADICALIZATION THEORIES AND RADICALIZATION IN FETO

ABSTRACT

The study aimed to examine theoretical and practical studies on the concepts of radicalization and deradicalization and to examine FETO, the most comprehensive and complex terrorist organization that Turkey has faced, in the light of these theories. In this context, firstly, theoretical studies on radicalization and deradicalization and applications in the field were examined. Then, FETO was evaluated separately in the context of radicalization and deradicalization processes. Although it has different terminology and applications according to its own world view, it has been seen that radicalization theories can be used to explain FETO. However, since deradicalization processes are still at the point of deriving theory from practice and each country applies its own methods, a clear comparison cannot be made. However, it is certain that FETO has not entered a deradicalization process because the leader of the organization has not been captured and all of its secret structures have not been exposed. It has been evaluated that the radical and terrorist structure has turned itself into sleeper cells and is waiting for orders. In this context, it can be said that there is a reorganization process in FETO rather than a deradicalization.

---

* Bağımsız Araştırmacı, omerfaruk_celik.95@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-7103-3764

Makale Başvuru Tarihi / Application Date: 14 Mart 2024 / 14 March 2024

Makale Kabul Tarihi / Acceptance Date: 19 Mayıs 2024 / 19 May 2024

Keywords: *Radicalization, Deradicalization, FETO, Cult Organization, Terrorism.*

GİRİŞ

11 Eylül saldırılarının güvenlik çalışmalarında önemli bir dönüm noktası olduğu malumdur. Bu dönüm noktasının günümüze yansıyan kavramlarından biri olan radikalleşme, özellikle 11 Eylül saldırısının nedenlerinin araştırıldığı sürecin en önemli kavramı olmuştur. Çalışmalar, teröristlerin hangi sebeplerle ve hangi süreçler sonucunda bu saldırıyı yapabilecek noktaya geldiği ve bu radikalleşmenin nasıl önlenebileceği gibi süreçler üzerine odaklanmıştır. Bununla birlikte radikalleşmiş bireylerin tekrar nasıl normal bireylere döneceği sorunsallarıyla derinleşmiştir. Ancak tüm bu araştırmaların sonunda ortaya çıkan genel kabule göre radikalleşmenin, terörizm araştırmalarının bir alt başlığı olarak değerlendirildiğini de belirtmek gerekir.

Soğuk Savaş’ın bitimiyle birlikte komünizm tehdidi yerini etnik, dini ve kimlik çatışmalarına bırakmıştır. Bu süreç ise Türkiye, 70’li yılların sonuyla birlikte tanıştığı Kürdistan İşçi Partisi (PKK) terörüne ek olarak Türkiye Hizbullah’ı gibi bölgesel ve Fetullahçı Terör Örgütü (FETÖ) gibi ülke çapına yayılan bir terörle karşılaşmıştır. Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte bir yandan tüm gücünü sahaya süren PKK, Türkiye’nin doğu ve güneydoğu bölgesinde kurtarılmış bölgeler elde etmeye çalışacak kadar faaliyetlerini ilerletmiştir. Bu bağlamda 90’lı yılların Türkiye’sinin dünya terör çalışmaları için çok önemli veriler sunabileceği bir dönem olduğu belirtilmelidir.

90’lı yıllar, görünürde PKK ve Hizbullah gibi örgütler ile güvenlik güçlerinin mücadelesiyle geçtiği sanılırken; görünürlüğü hiç olmayan, sahte kimlikler ve gizlenmekte uzmanlaşmış FETÖ örgütü doğrudan devleti ele geçirmek için çalışmıştır. Bu örgüt, kurtarılmış bölgelerden daha fazlasını, tüm devleti istemektedir. Böylesine büyük idealler amacıyla kurulmuş kompleks bir örgüt üzerine yeteri kadar akademik çalışma yapıp yapılmadığı tartışmalıdır. Ayrıca uluslararası literatürde yer alan teorilerin FETÖ’yü açıklamak için kullanılıp kullanılmayacağı da önemlidir. Özellikle radikalleşme teorilerinin Marksist-Leninist terör yapılanmalarını açıklamada zorlandığı görülmektedir. Bu bağlamda çalışmanın temel olarak radikalleşme teorileri üzerinde yoğunlaştığı söylenmelidir. Bununla birlikte teorilerden hareketle FETÖ’nün analizinin yapıp yapılamayacağını da çalışmanın ikincil sorusu olarak ifade edilebilir.

Çalışma öncelikle radikalleşme üzerinde duracaktır. Bu kavram üzerine yapılan teorik tartışma ve tanımları göstermeye çalışacak, ardından ise bireylerin bu yapılardan nasıl kurtulabileceğini ya da kurtulup kurtulamayacağını incelemeye çalışacaktır. Dolayısıyla çalışmanın iki bölüm üzerinde yürüdüğünü söyleyebilmek mümkündür. Birinci bölüm radikalleşme ve deradikalizasyon süreçleridir. İkinci bölüm ise Türkiye’nin şu ana kadar karşılaştığı ve nihayete erdiremediği en kompleks terör yapılanması olan FETÖ’nün radikalleşme teorileri üzerinden analizidir.

Birinci bölümde sırasıyla, kavramsal çerçeve sunmak amacıyla radikalleşme, deradikalizasyon ve kült örgüt gibi kavramlar incelenecek, ardından radikalleşme ve deradikalizasyon süreçleri gösterilmeye çalışılacaktır. Özellikle deradikalizasyon süreçlerine dair aralarında Almanya, Cezayir ve Mısır gibi ülkelerin de aralarında olduğu birçok ülkeye değinilmiştir. Deradikalizasyon süreçlerine dair olabildiğince geniş bir perspektif oluşturulmak istenmiştir. Ardından ise ikinci bölüm olarak FETÖ incelenmiş ve gerek radikalleşme gerekse de deradikalizasyon süreci bağlamında geldikleri son durum açıklanmaya çalışılmıştır. Özellikle deradikalizasyon sürecine dair ortaya konacak bulgularla örgütün geleceğine dair tartışmalara katkı yapabilmek, çalışmanın bir diğer çıktısı olacaktır.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Radikalleşme ve deradikalizasyon gibi birçok çalışmanın yapıldığı kavramlar üzerinden terör örgütleri anlatılmak isteniyorsa, mutlaka kavramsal çerçevenin net bir şekilde ortaya konması gerekmektedir. Bu noktada Türk Dil Kurumu (TDK) tarafından kişinin korkutularak *yıldırılması* ve *yıldırma ideolojisi* olarak tanımlanan terör ve terörizm kavramlarının (Güncel Türkçe Sözlük, 2024), makalenin ana omurgası olan radikalleşme ve örgütlerle ilişkisinin başka bir boyutunu ortaya koyması ve çalışmanın amacının dışında kalması dolayısıyla dâhil edilmediği belirtilmelidir. Çalışma şiddette giden yol ve arınma süreçlerine odaklanmıştır. Bu bağlamda çalışma, temel olarak kendine üç anahtar kavram seçmiştir (radikalleşme, deradikalizasyon, kült örgüt) ve öncelikle bu kavramları tartışacaktır.

1.1. Radikalleşme

Kavramı açıklamadan önce, kavramın ortaya çıkıp incelendiği sürece kısaca bakmak faydalı olacaktır. Radikalleşme hassaten 11 Eylül saldırıları sonrası yapılan terörizm çalışmalarında karşımıza çıkan bir kavram olarak

dikkat çekmektedir. Schmid’in (2011) çalışmasına göre radikalleşme literatürünün %90’ı 2000’li yıllardan sonra ortaya çıkmıştır (s.339). Bu çalışma yoğunluğunun sebebi, teröristlerin adı geçen saldırıyı neden gerçekleştirdiğini anlamaya çalışan araştırmacılardan ileri gelmektedir. Kavramın kendisine baktığımızda ise radikalleşme dendiğinde ifade edilmesi gereken ilk husus, kavramın diğer birçok önemli kavramda olduğu gibi net ve tüm dünyaca kabul edilmiş bir tanımının olmadığıdır. Çünkü radikalleşmenin tanımının yapılabilmesi için “aşırı” ve “normal” olanın ne olduğunun herkesçe ortaya konabilmesi gerekmektedir. Radikallik, Türk Dil Kurumu’nun (TDK) Büyük Türkçe Sözlük’üne göre “köktencilik” (Güncel Türkçe Sözlük, 2024) olarak tanımlanmaktadır. Bir aşırılık durumu olarak da ifade edilebilir. Ancak tanımlamada yapılan bu aşırıcılık halinin nasıl tespit edileceği ve “normal” olan durumun ne olduğu sorularına verilen cevaplar tamamen subjektif kalmaktadır. Bu bağlamda sözlükteki karşılığında da anlaşılacağı gibi tanımlama oldukça kısır bir hal almakta; bu nedenle tanımlama faaliyetleri, bireydeki davranış değişikliğine odaklanmaktadır. Sürece yapılan vurgu babında ortaya konan tanımlamalara bakıldığında ise *şiddete varan aşırıcılık* (Stephens vd., 2021, s.346) ya da *davranışsal radikalleşme* (Klausen vd., 2016, s.71) gibi yeni tanımlamalara gidildiği görülmektedir.

Bir diğer kaynak olarak karşımıza çıkan Cambridge sözlükte ise radikallik “bir kimsenin politik veya dini inançlarına daha aşırı olma eylemi ve süreci” (Cambridge Dictionary, 2024) olarak yer bulmuştur. Bu noktada sadece dini inançlar konusunda aşırıcılık olarak ifade edilen fundamentalizm kavramı da karşımıza çıkmaktadır. TDK’nın fundamentalizm kavramını ise “kurulu düzenin temellerini dini kural ve inançlar doğrultusunda değiştirip uygulamadan yana olan tutum veya öğretisi” olarak tanımladığını görmekteyiz. (Güncel Türkçe Sözlük, 2024) Kabaca özetlemek gerekirse radikalleşmenin toplumun ortam norm ve değerlere aykırı bir davranış biçimi (Kruglanski vd., 2014, s.70) ve statükoya meydan okumanın bir parçası olarak bireyin şiddete yönelme potansiyeli arasındaki ilişkiyi ifade ettiği söylenebilir (McLaughlin, 2012, s.13). Radikal duruş/davranış, radikal olmak, radikal hareketler hangi ideolojiye yakın olduğu çerçevesinde değil mevcut, güçlü ve hatta dönemsel olarak hegemonik olan düşünceleri ya da kuralları ortadan kaldırmak ya da onlara kökten bir biçimde karşı olmak çerçevesinde tanımlanmaktadır (Cahill, 2012, s.68).

Radikalizm; bir ideolojiye, inanca koşulsuz, körü körüne, tartışmaya açık olmaksızın inanma, fikrin mutlak doğruluğunu ateşli şekilde savunma ve fikrin doğruluğunu kabul etmeyenleri karşısına alma halidir (Göka, 2014, s.182). Bir bakıma “yanılmazlık doktrini izlediklerine dair inanç” hali denebilir (Summers, 2006, s.335). Tam bu noktada belirtmek gerekir ki terörizm ve radikallik arasındaki bağlantı sıkça karıştırılmaktadır. Terörizmin eylem odaklı, radikalliğin ise fikir odaklı olduğu belirtilirse iki kavram arasındaki fark ortaya konacaktır. Bir teröristin, terör faaliyeti yapabilmesi için fikir noktasında bir radikal olması gerektiği mutlakken, bir radikalın terör faaliyetine katılacağı kesin değildir. Bir radikal grup terör faaliyetlerine girişmeden de varlığını sürdürebilir. Teröristliğin, radikalliğin bir sonraki adımı olarak belirtebiliriz.

1.2. Deradikalizasyon

Deradikalizasyon kavramında da üzerinde mutabık kalınmış bir tanım bulunmamaktadır. Ancak yine de kavramın birbirine yakın şekillerde açıklandığı ifade edilebilir. Uluslararası Barış Enstitüsü (IPI) deradikalizasyonu “bir kişinin gönüllü ya da gönüllü olmayarak aşırı düşüncelerden uzaklaşması” olarak ifade etmektedir (International Peace Institute, 2010). Bir başka tanımlamaya baktığımızda ise deradikalizasyon “radikalleşmeyi önleyici her türlü çaba” (Bjorgo ve Horgan, 2009, akt. Akbaş, 2020, s.20) olarak ifade edilmiştir. Alex Schmid’e (2013, 41) göre deradikalizasyon iki türden oluşmaktadır. Bunlardan birincisi bireysel olarak ideolojik temelli deradikalizasyondur. Psikolojik ve dini rehberlik yardımıyla düşünüş şeklinin değiştirilmesi hedeflenir. Diğeri ise davranışta değişiklik elde etmeye odaklanan ve siyasi görüşmeler aracılığıyla gerçekleştirilmesi hedeflenen toplu deradikalizasyondur.

Radikalleşme çalışmalarında görülen genel kabul, “tersine radikalleşme” olarak ifade edilmiştir. Teröristin içinde bulunduğu grubun ideolojisinden vazgeçmesi ve eski normal yaşantısına dönerek toplum değerleriyle barışık yaşamaya devam etmesi olarak tanımlanabilir (Kaya, 2018, s.98). Moghadam gibi alanında uzman olarak değerlendirilen bir isim ise bu fikrin aksine deradikalizasyon sürecinin radikalleşmeye giden yolun tersi olmadığını ve farklı iki süreç olduğunu belirtmiştir (2009, s. 281). Ancak deradikalizasyonun temel amacı gibi hususlarda fikirler benzeşmektedir. Açıkça ifade edilebilir ki deradikalizasyon, kişiyi baskı altına alarak davranışı engellemek değil, kişinin radikal fikir ve düşünceleri terk etmesini sağlayabilmektir. Nasıl ki radikalleşme belirli şartların

mevcudiyeti üzerine bir süreç içerisinde gerçekleşiyorsa, belirli şartların oluşması ve yine belirli bir süreçle de insanların bu düşünceleri bırakabileceği düşünülmektedir.

1.3. Kült Örgüt

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı tarafından 15 Temmuz Darbe Girişimi dolayısıyla hazırlanan FETÖ raporunda, FETÖ’nün radikal görüşleri savunan silahlı bir kültür örgüt olduğu belirtilmektedir (Cumhurbaşkanlığı Yayınları, 2021). Bu bağlamda çalışmanın *kült örgüt* kavramını da açıklaması gerekir.

Kült kavramı, TDK’ya göre “din, dinsel olan” manalarına gelirken (Güncel Türkçe Sözlük, 2024), “kült örgüt” kavramı ise örgüt liderine yüksek tutku ile bağlılık, ilahlaştırma derecesinde saygı ve tapınma gibi özellikleri gösteren örgüt anlamlarında kullanılmaktadır. Dünyanın hemen her yerinde ve her döneminde sıkça bu yapılar ile karşılaşmıştır. Bundan dolayı tanımlanabilme noktasında bazı ortak özellikler tespit edilebilmiştir. Örneğin İngiltere’de 1987 yılından itibaren faaliyette olan Kült Bilgilendirme Merkezi’ne (CIC) göre kültür yapılarının 5 temel özelliği bulunmaktadır:

- a. Üyelerini devşirmek, beyinlerini yıkamak ve gruba bağlamak için psikolojik baskı uygulamak.
- b. Seçkin totaliter bir yapı oluşturmak.
- c. Kurucu lideri kendi kendini atamış, dogmatik, Mesihlik/mehdilik iddiasında bulunan, sorgulanamayan ve karizmatik kişiliğe sahip olmak.
- ç. Para toplamakta ve insanları örgüte bağlamakta amaca giden her yolu mubah saymak.
- d. Zenginliği üyelere veya topluma fayda sağlamamak (Cult Information Center, 2021).

Bu özelliklere bakıldığında kısaca kültür örgütü, karizmatik bir kişinin inancı temel olarak çevresinde bir grup oluşturup, maddi ve manevi açıdan toplumdan kopararak dogmatik bir yapı kurması olarak ifade edebiliriz. Bu kurulan yapının bireyin tüm hayatını kapladığı, düşün hayatını ele geçirdiği ve liderin emirlerinin sorgusuz sualsiz kabul edildiği bir seviye olduğunu da belirtmek gerekir.

2. RADİKALLEŞME SÜREÇLERİ VE NEDENLERİ

Daha öncede belirtildiği gibi özellikle 11 Eylül saldırıları sonrası, terörizmin nedenlerinin ortaya konması noktasında araştırma konusu olan radikalleşme kavramına dair birçok çalışma yapılmıştır. Bu noktada terör örgütlerinin tasnifi (sağ, sol, etnik, dini vb.), nasıl radikalleştikleri, hangi süreçleri yaşadıkları radikalleşen bireylerin sahip oldukları profiller çalışmaların odak noktasını oluşturmuştur. Radikalleşme adımlarına dair belirli bir sürecin adım adım ortaya konduğu ve tasniflendiği söylenebilir.

Sürecin adımlarına bakmadan önce radikalleşen bireylerin profilleri ve nedenlerine bakılacaktır. Bu noktada net bir şekilde ifade edilebilir ki, radikalleşmenin kişinin psikolojik sıkıntılara sahip olması ya da eğitim düzeyleriyle bir ilgili bir olgu olmadığı yapılan çalışmalarda ortaya çıkmıştır. Örneğin ABD’de yapılan bir araştırmada terör olaylarına karışanların sadece %7’sinin psikiyatrik bir hastalığa (kişilik bozukluğu, şizofreni, depresyon vb.) sahip olduğu açıklanmıştır (McGilloway vd., 2015, s.46). Normal insanların radikalleşmesine örnek olarak Halkın Tapınağı örgütü verilebilir. Amerika Birleşik Devletleri’nde bulunan kült örgüt, 1978 yılında ormanlık bir alanda toplanmış ve küçük çocuklar ebeveynleri tarafından öldürülürken kendileri de topluca intihar etmiştir. İntihar eden yüzlerce örgüt üyesi üzerinde yapılan araştırmalarda hepsinin son derece “normal” insanlar olduğu görülmüştür (Richardson, 1980, s240). Araştırmalarda dikkat çeken bir başka bilgi ise yükseköğretim görmüş kişilerin radikalleşme ve terörist eylemlere daha yüksek oranda sempati duydukları, eylemlerinde daha çok hasara yol açabildikleri, önceden saptanmalarının daha zor olabildiğidir (McGarry, 2016, s.285).

Bu noktada “kişiyi radikalleşmeye iten şey nedir?” sorusu akıllara gelmektedir. Bireyin radikalleşme nedenlerine bakıldığında ise Kruglanski ve arkadaşlarının 3N (needs, narratives, network) isimli modelleri göze çarpmaktadır (2020, s.1). Bu modele göre “bireysel ihtiyaçlar”, “ideolojik anlatılar” ve “sosyal ağlar” radikalleşmenin üç temel dayanak noktasını oluşturmaktadır. İnsanın kişisel ihtiyaçlarını karşıladığı ve sosyal statüler elde ettiği bir grupta varlığına bir anlam katabilmesi radikalleşmenin özeti olarak ifade edilebilir. Radikalleşmenin temelinde sadece bireysel motivasyonlar değil ağırlıklı olarak sosyal ilişkiler olduğu anlaşılmalıdır. Radikalleşmenin sosyal manadaki nedeni dini olabileceği gibi siyasi ya da etnik sebeplerde olabilir. Alex Wilner ve Claire-Jehanne Dubouloz’un ifadelerine göre sosyo-politik yabancılaşma ve bütünleşme başarısızlığı,

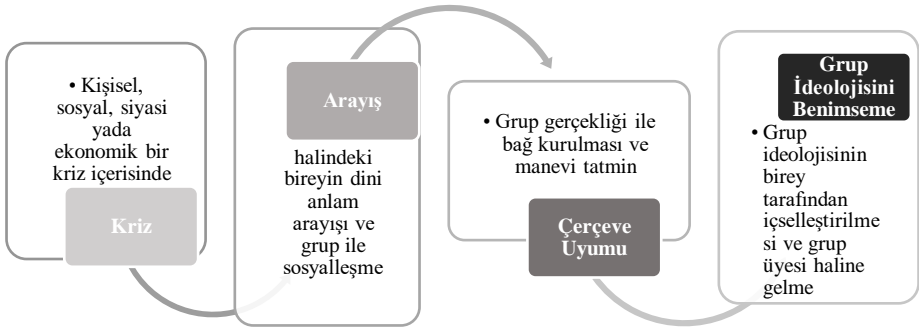
dindarlık ve küreselleşme, dış politikalara doğan tepki de radikalleşme sebepleri arasındadır (2009, s.10). Ancak her ne sebeple olursa olsun radikalleşme sürecinin ilk adımı radikal çevre ile bir temasın oluşmasıdır. Bu çevre, üniversitede bir arkadaş grubu olabileceği gibi, kendi ailemizin bir ferdi de olabilir. Bu noktada belirtilmelidir ki radikalleşmenin önemli bir aşaması olan yüz yüze iletişim artık modern dünyada sosyal medya kanalları üzerinden de aktif olarak yapılabilmektedir. Sosyal medya uygulamaları, videolar, dijital bildiriler artık radikalleşme sürecinin bir parçasıdır. Modern dünyanın da bu durumu fark ettiği görülmektedir. Örneğin, Avrupa Birliği ülkeleri almış oldukları karar doğrultusunda kendi ülkelerindeki sosyal medya uygulamalarından yapılan terör paylaşımlarının 1 saat içerisinde kaldırılmasına dair yasal düzenlemeler getirmişlerdir (Trthaber.com, 2022). Terörün en azından sosyal medya ayağına dair alınmış bu tavır, sosyal medya sürecinin ne denli önemli olduğunu göstermesi açısından kıymetlidir.

Radikalleşme sürecine bakıldığında ise çeşitli adımların tanımlandığı görülmektedir. Bireyin normal düşünce setlerini bırakıp adım adım nasıl radikal hale geldiği gösterilebilir noktadadır. Bu bağlamda bakacağımız ilk kavram seti Wictorowicz’indir. Wictorowicz’e (2004, s.7-8) göre bireyin radikalleşmesi dört adımdan oluşmaktadır. İlk adımda birey mutlaka bir kriz içerisindedir. Bu kriz kişisel bir sebepten kaynaklanabileceği gibi sosyal, siyasi ya da ekonomik sebeplerle oluşabilir. Önemli olan nokta bu krizin kişinin mevcut inançlarını sarsması ve normalde kabul etmeyeceği radikal fikirleri değerlendirmeye alacak hale gelmesidir. Bu noktada radikal grup, kriz halindeki bireyle temas kurarak bir bağ oluşturur. Bu bağların inşası bireyin içinde bulunduğu krizin nedeni neyse daha çok o doğrultuda gelişir. Örneğin o kişiye sosyal yardımlar sağlayabilir ya da krizini aşması için rehberlik önerebilir.

İkinci adımda ise birey içindeki huzursuzluğu anlamlandırabilmek ve dindirebilmek için dini bir mana arayışı içerisine girer. Bu arayış dolayısıyla yeni bir sosyalleşme sürecini başlatır ve Wictorowicz’in “çerçeve uyumu” olarak ifade ettiği üçüncü adım olan grup ile birey arasında inanç temelli bir yönlendirme kanalı oluşur. Grubun anlam setlerinden etkilenen birey, grup gerçekliğini tercih etmeye başlar. Dördüncü ve son adımda ise birey kendi düşünce setlerini tamamen bırakarak grup öğretisinin gönüllü bir öğrencisine dönüşerek tüm değerlerini değiştirir. Örneğin dini bir radikal grup içine giren birey dış çevre için “tağut”, dönem için “cahiliye”, düzenin içindekiler için ise “kâfir, müşrik” (Yaşa, 2021, s.813) gibi kelimelerle yeni bir tanımlama

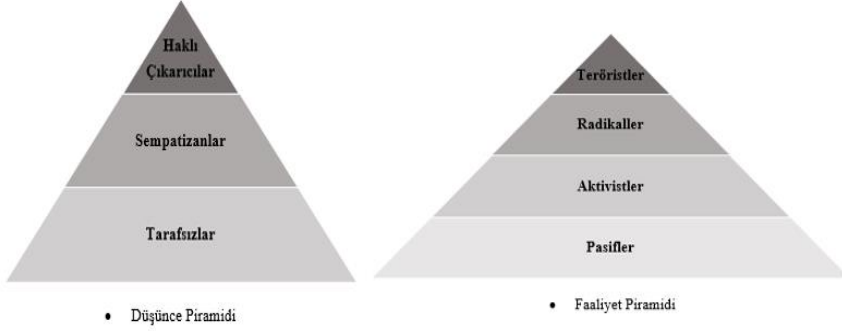
içine girecektir. Söz gelimi daha önce herhangi bir sorun yaşamadığı komşusunun “müshrik” seviyesine gelmesi anlam setlerindeki değişimin büyüklüğünü göstermek açısından yeterli bir örnek olacaktır. Sonuç olarak birey, bilişsel açıklıktan sosyalleşmeye geçerek şiddet uygulayan aşırılıkçı gurubun üyesi haline gelmiştir (Wictorowicz, 2004, s.10-13).

Şekil 1: Wictorowicz’e Göre Radikalleşme Süreci (Kaynak: Wictorowicz’in “Joining The Cause: Al-Muhajiroun and Radical Islam” isimli makalesinden oluşturulmuştur.)

Moghadam ise bu süreci bir merdivene benzeterek, merdiven basamakları üzerinden açıklama yoluna gitmiştir. Moghadam'ın fikirlerini (Moghadam, 2005, s.163) kısaca anlatmak gerekirse; zemin kat eksiklik ve ihtiyaçlarını giderme arzusuna sahip bir birey ve bireyin adalet arayışı üzerinden tarif edilir. İstediklerine ulaşmak noktasında engellendiğini düşünen kişi, adalet arayışıyla süreci başlatır. Bu arayış onu radikalleşme merdivenin ilk basamağına çıkaracaktır. Bu birinci basamakta bazı kişi ve gruplar problemlerin sorumlusu olarak tespit edilir. Merdivenin ikinci basamağına ise kişi yaşadığı adaletsizlik duygularını ve öfkesini bu kişilere yönlendirme kararı alır. Bu yönlendirmede terör kişiler için bir eylem seçeneği haline gelir ve dâhil olduğu grubun fikirlerine artık o da tamamen katılmaktadır. Dördüncü basamakta artık kişi dünyayı “biz” ve “onlar” perspektifinden görmektedir ve grubun vereceği işlerde görev almaya hazır ve iknadır. Son adım olan beşinci basamakta ise birey artık her tür eylemin içindedir. Kurbanlarıyla her türlü empatiden yoksun bir halde, akan kandan rahatsız olmadan terör eylemlerinin bir parçası olmuştur.

Şekil 2: Düşünce ve Eylem Piramitleri (Kaynak: McCauley, C. ve Moskalenko, S. (2017). Understanding political radicalization: The two- pyramids model. American Psychologist, 72:3)

Radikalleşme sürecine dair bir başka anlatı da piramit örneğidir. McCauley ve Moskalenko (2017: 212-214) radikalleşme sürecini ikiye ayırmış, radikalleşmenin düşünce ve eylem olarak iki farklı sürece sahip olduğunu ifade etmiştir. Bu süreçleri ise bir piramit modeliyle açıklama yoluna gitmişlerdir. Düşünce piramidi üç katlı olarak resmedilmiştir. Piramidin en alt katında yaşanan olayların siyasi boyutuyla ilgilenmeyen ve kendi gündelik yaşantıları dışında kafa yormayan “tarafsız” bir kitle ifade edilmiştir. Orta katta ise yaşanan olayları siyaseten değerlendiren ve bir taraf tutan ancak şiddeti meşru bir yöntem olarak görmeyen “sempatizan” kitle, en üst katta ise şiddet uygulamayı hem politik hem de ideolojik ya da ahlaki sebeplerle bir sorumluluk derecesinde gören “haklı çıkarıcılar” bulunmaktadır.

Eylem piramidinde ise fikri olarak radikal fikirlere sahip bireyin eyleme nasıl geçtiği ifade edilmeye çalışılmıştır. Bu piramit dört kat olup, tabanda fikri noktada radikal olan ancak herhangi bir eyleme katılmaya gönülsüz olan kişiler yer almaktadır. “Pasifler” olarak nitelendirilen bu kişilerin bir üst katında ise radikal düşünceye sahip ve siyaseten legal yollarla mücadele içerisinde yer alan kişiler bulunmaktadır. Miting, yürüyüş, bildiri yayınlamak gibi hukuki olarak kabul edilen tüm faaliyetlerde yer alan bu kişiler “aktivist” olarak ifade edilmiştir. Onların bir üst katında ise eylem bazında da “radikal” olan, düşünceleri ve savunduğu değerler için illegal faaliyetler içerisinde bulunabilecek kişiler yer almaktadır. Radikal grubun üzerinde ise eylemleriyle kan akıtan “teröristler” bulunmaktadır.

Tüm bu çalışmaları incelediğimizde sürecin benzer adımlarla ilerlediğini söyleyebilmek mümkündür. Kısaca özetlemek gerekirse, kişi önce çeşitli sebeplerle içinde bulunduğu toplumdan kopar ve yeni arayışlara yönelir. Kendisiyle yakından ilgilenen radikal grubun düşüncelerini benimser. Legal faaliyetlerle grubun bir neferi olur. Şiddet kullanılması gerektiğine ikna olduğu anda ise radikalleşir ve terörizmin bir üyesidir. Bu süreçte bireyler, toplumsal unsurlar, politik unsurlar ve bireyi itici-çekici faktörlerin (Polis Akademisi Raporu, 2019, s.36) temel odak noktaları olduğunu ifade edebiliriz. Son söz olarak bu noktaya kadar belirtilen süreçlerin Marksist-Leninist örgütlerde ne kadar işe yaradığı tartışılmalıdır. Sempatizan-radikal-terörist sürecinin Marksizm’deki proleter devrim yapısındaki izdüşümlerinin tam bir uyum içinde olmadığı belirtilmelidir. Bu uyumsuzluk ise başka bir çalışmanın konusudur.

Şu ana kadar süreç, bireyin gözünden gösterildi. Biraz da örgütlerin bu süreçte neler yaptığına bakmak faydalı olacaktır. Radikal ve kült grupların ya da örgütlerin en temel özelliği totaliter olmalarıdır denebilir. Totaliter ideolojiler her şeyi açıklamaya gücü yeten, eşsiz, bu dünyadaki ve öbür dünyadaki her soruya cevap bulabilen bir niteliktedir. Kurtuluşu vaat eder ve kurtuluşa hangi yoldan gidilmesi gerektiğini gösterir. Gidilmesi gereken yol örgüte ve liderine olan bağlılıktan, itaatten geçmektedir (Dick ve Robbins, 2004, s.245). Birey bu totaliter ideolojiye karşı kendi düşüncelerini ortaya koyduğunda, ideolojiyi anlamamakla, şahsi menfaat peşinde koşmakla, ayrılıkçılık yapmakla, lidere isyan ederek ruhsal olgunluğa ulaşabilecek seviyeye uzak olmakla itham edilir, sindirilir ya da dışlanır. Gerekirse ortadan kaldırılır. Eğer kişinin dışlanması tercih edilmiyorsa “özeleştirir”, “itiraf”, “günah çıkarma” ve “tövbe etme” (İlhan, 2021, s.127) gibi yöntemlerle kişinin kendisinin suçlanması sağlanır. Bu mekanizma ister sağcı ister solcu isterse de dini bir örgüt olsun, neredeyse tüm örgütlerde bulunur. Lider asla eleştirilmez ve mutlak itaat gerekir. Bir problem varsa bu kişinin kendisindedir.

Örgüt ideolojisi çoğunlukla dünyayı ve insanları iki gruba ayırmıştır. “İyiler” ve “kötüler” tasnifi ile mevcut her şey “bizler” ve “onlar” ayrımına tabi tutulabilmektedir. Bu örgütler kendi dışlarındaki hiçbir yapılanmanın ya da doktrinin doğruluğunu kabul etmez ve yalnızca kurtuluşun kendi fikirlerinde olduklarına inanırlar. Örgüt hasım olarak seçtiği grupları da mutlaka insanlıktan çıkarıcı söylemler geliştirerek onlara saldırıyı meşrulaştırır. Hasım gruba hayvanların isimlerinin verilmesi, mitolojiden

atıflar yapılması, firavun, Karun, Calut, Deccal gibi dini temelli düşman karakterlerin isimlerinin verilmesi, taş ya da tahta gibi nitelemeler bu açıdan değerlendirilmelidir. İdeolojilere bakıldığında da tanrı tarafından seçilmiş bir grup olma, seçtikleri yolun kutsal olması, tarihsel süreçte çok önemli bir görev aldıkları ya da eninde sonunda tüm dünyaya hakim olunacağı gibi benzer birçok ortak mesaj görülmektedir. İlahi seçilmişlik salt dini anlamda değil, doktrinin belirttiği ırk, devrim, insanlık gibi kavramlar bağlamında da ele alınmaktadır (İlhan, 2021, s.117).

Radikal grubun içerisine giren bireyin davranışlarının da sürekli yönlendirildiğinin ve iradesinin süreç içerisinde tamamen ortadan kaldırıldığını belirtmek gerekir. Mutlaka örgüt yöneticileri kişinin günlük yaşantısında kendisiyle baş başa kalmasını engellemek adına, sabah kalktığı vakitten akşam yatacağı vakte kadar onun için yapacakları planlanmıştır. Bu amaçla kişiye yeni roller ve görevler verilir. Üye üzerinde kontrol sağlamak, tutum ve davranışlarını değiştirmek amacıyla yapılandırılmış ve kurumsallaşmış bir sistemin ve çevrenin mutlaka var olduğu yapılan araştırmalarla ortaya konmuştur. Robert Jay Lifton (1989, s.69) bunu totaliter çevre ve sistemler olarak adlandırmaktadır. Kişinin ne zaman kalkacağı, ne zaman yatacağı, neleri yiyip neleri yiyemeyeceği, kıyafeti, saç sakal kesimi hep örgüt tarafından belirlenmiştir. Örgütler aynı zamanda gazete, dergi ve televizyonlar üzerinde de denetim kurarak, sadece kendilerinin onay verdikleri yayınları takip ettirmektedir. Fiziksel manada da örgütler toplumdan uzak noktalar seçerek kişinin kontrolünü en üst seviye çıkarmışlardır. PKK, El kaide, DAESH gibi terör örgütleri izole, ulaşılması zor alanlarda bu amaçla kamplar kurmaktadır. Scientology, Moon ve Mormon tarikatları da dönem dönem üyelerini izole, bilinmedik yerlerde kamplara alabilmektedir. Jim Jones bu amaçla Guana’yı kendine seçmiştir. (İlhan, 2021, s.115). FETÖ ve Hizbullah’ın yurt ve öğrenci evlerini benzer amaçla kullanmasının haricinde, tamamen gizli evlere de sahip olması bu amaçlardır. Bu noktada kişiye yapılan çerçeveleme işleminin her noktayı kapsadığı ve sürekli bir kontrol mekanizması olduğu görülmektedir. Bu noktada ifade edilmesi gereken bir başka önemli nokta da totaliter bir sistem içerisinde yaşayan örgüt mensupları kendilerinin herkesten daha çok örgüt ve yapılanmaları ile ilgili bilgiye sahip olduklarını zannetmeleri ya da inanmalarıdır. Oysaki durum bunun tam tersidir. Genellikle en azını ya da örgütün kendilerine izin verdiği kadarını bilmektedirler (İlhan, 2021, s.128).

3. DERADİKALİZASYON SÜREÇLERİ VE ÖRNEK UYGULAMALAR

Çalışmanın bu noktasına kadar bireyin radikalleşme sürecinde geçirdiği dönüşüm ve bu dönüşümün adımları ortaya konmaya çalışılmıştı. Bu bölümde ise radikalleşmiş bireyin deradikalizasyon ile nasıl bir sürece girdiği ve dünya üzerinde uygulanan süreç örnekleri gösterilmeye çalışılacaktır.

3.1. Deradikalizasyon Süreci

Radikalleşmenin bir süreç olduğu ve kişinin gerek zihin gerekse de eylem düzeyinde adım adım ilerlediği yapılan araştırmalar ışığında gösterilmiştir. Ancak bu kişinin radikalleşmeden kurtulma sürecine dair ortaya net bir şablonun konmadığını belirtmek gerekir. Bununla birlikte çalışmaların odak noktasının cezaevindeki bireyler olduğunu ve ağırlıklı olarak onlara uygulandığını ifade edebiliriz. Yapılan çalışmalarda görülmüştür ki radikalleşen bireyin, gruptan fiziksel olarak uzaklaşması bile deradikalizasyon çalışmalarında başarıyı arttırmaktadır. Tekrar edilecek olursa radikalleşme de en önemli faktör sosyal çevredir denebilir. Bu noktada bireyin cezaevinde olması ve diğer radikallerle bağlantısının kesilmesi, kişinin entelektüel seviyesiyle de muvazi olacak şekilde deradikalizasyonun önemli etmenleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kişinin içinde bulunduğu durumu sorgulayabilmesi, ona yapılacak olan uygulamaların başarısındaki en büyük etmendir. Yapılan birçok araştırmada kişinin radikallikten vazgeçme sebepleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Akbaş'ın (2020, s.27) literatürden yaptığı derlemeye göre bulgular şöyledir:

- a. Sempatizanların terör örgütüne olan bağlılıklarından dolayı deneyimledikleri negatif sosyal yaptırımlar ve damgalanma durumu,
- b. Devlet ya da ordu baskısı,
- c. Aşırıya ya da terörist olmanın getirdiği hayat tarzından kaynaklanan moralsizlik, hatta tükenmişlik,
- ç. Grubun ideolojisinden şüphe duymak,
- d. Grubun ikiyüzlülüğü ve davranışlarından duyulan bıkkınlık,
- e. Sosyal destek kaybı,
- f. Rol değişimi ya da statü kaybı,
- g. Silahlı mücadelenin sonuçlarına ve şiddetin etkilerine yönelik hayal kırıklığı,

ğ. Kötü davranışa ve fiziksel şiddete maruz kalma,

h. Örgütün taktik değiştirmesi ve buna bağlı olarak örgütün stratejisini ya da liderini onaylamama ya da bunlara güvensizlik duyulması,

i. Örgütten beklentilerin karşılanamaması,

Bulgular çoğunlukla kişinin sosyal çevresi, sosyal beklentileri ve ilişkiler ağı ile alakalıdır. Kişinin radikal grubun anlam setlerini kabul ettikten sonraki hayal kırıklıkları, değiştirdiği inançlarına olan güvenini sarsarak “Acaba doğru tarafta değil miyim?” sorusunu sormaya yol açmaktadır. İşte bu noktada cezaevinde yapılacak uygulamalar kişinin deradikalizasyonu için en önemli faaliyet olarak gözükmektedir. Ardından cezaevi sonrası aynı sosyal çevreyle iletişime geçmemesi içinde ekonomik ve sosyal yeni bir ağ oluşturulması olmazsa olmazdır.

Devletlerin bu kişilere yönelik programlarını cezaevi ve sonrası olacak şekilde, gönüllüler ya da gönülsüz olanlar gibi birçok detayı düşünerek ve uzun soluklu olarak planlaması gerekmektedir. Bu programların temel amacının bireyin davranışlarını değiştirmeyi değil, aynı zamanda temel inançlarında da bir değişiklik yapabilmek olmalıdır (Rabasa vd., 2010, s.6). Çünkü davranışın deradikalizasyonu inançların deradikalizasyonu ile bağlantılıdır (Demant vd., 2008, akt. Akbaş, 2020). Ancak şiddete bulaşmış radikal bir kişide bu dönüşüm sürecinin uzun süreceği de muhakkaktır.

Doosje ve arkadaşları (2016, s.79-82) grup ilişkilerinin bireylerin radikalleşmesini veya radikalleşmeden dönüşünü engelleyen bir “direnc kalkanı” olduğunu, bu kalkanın bireyleri radikal etkilerden koruduğu gibi radikal bireylere yönelik radikallik karşıtı mesajların da iletilmesini engellediğini belirtmişlerdir. Bu noktada cezaevinin, kişinin radikal grupla iletişimini kesmesi bakımından önemi ortaya çıkmaktadır. İkna çabaları karşı tarafın “düşman” olarak addettiği ve hapsine neden olduğu taraftan gelse bile, devlet tarafından gerçekleştirilen ideoloji temelli deradikalizasyon programlarının çoğunda daha yüksek başarı oranı gözlenmektedir. Gruptan fiziki bir şekilde zoraki bir mesafenin kişide bilişsel olarak bir farkındalık yarattığına yönelik çalışmalar mevcuttur (Koehler, 2017, s.126). Yapılan uygulamalara bakıldığında cezaevinde ve sonrası için üç temel uygulama karşımıza çıkmaktadır. Birincisi kişinin ekonomik düzeyine etki etmesi bakımından mesleki eğitim, ikincisi ideolojik ya da dini eğitim, üçüncüsü ise psikolojik destek ve danışmanlık. Şimdi bu uygulamalar ülke bazında örneklendirilecektir.

3.2. Deradikalizasyon Uygulamaları

Deradikalizasyon uygulamalarının mahiyetine geçmeden önce, uygulamalara dair bazı önemli noktalar belirtilmelidir. Uluslararası Barış Enstitüsü (IPI-International Peace Institute) deradikalizasyon programlarının uygulandığı 8 Müslüman ülkeden elde edilen tecrübeleri incelemiştir. Uygulanan yöntemlere dair bazı önemli noktaları ise bir rapor halinde sunmuştur. Örneklere geçmeden önce bu uygulamalardaki önemli noktalar bir özet olarak görülebilir. Bu bağlamda rapora göre deradikalizasyon programlarındaki önemli noktalar şunlardır: Ailesel konular ve sosyal bağlantılar anahtar konumdur, programlar bireysel motivasyonları ele almalıdır, muhatapların güvenilirliği hayati önem taşımaktadır, mahkûm davranışı çok önemli bir rol oynar, program sonrası izleme veya bakım, sivil topluma katılımının önemi, reaktif önlemler daha proaktif yaklaşımlar içinde yer almalıdır, eğitim süreci çok önemlidir (Schmid, 2013, s.42). Özellikle kişinin varsa çocuğu, eşi, diğer aile fertleri ve yakın arkadaşlarının sürece dâhil edilmesinin çalışmanın başarısını arttıran bir diğer etmen olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir diğer önemli nokta da Avrupa Birliği’nin radikalleşmeyle mücadele alanında 2011 yılında bir ortak veri tabanı ve şemsiye kuruluş kurarak deneyimlerini paylaşmasıdır. Radikalleşme Farkındalık Ağı (Radicalisation Awareness Network-RAN) isimli kuruluş, bu alanda çalışan 1000’den fazla kişi ve grup bilgi ve tecrübelerini paylaşmaktadır. Şimdi ülke bazındaki uygulamalar gösterilecektir.

3.2.1. Almanya

Almanya özellikle radikal sağ örgütler dolayısıyla deradikalizasyon uygulamalarını diğer ülkelere nazaran daha önce uygulamaya başlayan ve bu noktada daha tecrübeli bir ülkedir denebilir. Ülkedeki genel yaklaşım ise doğrudan devlet kurumlarının sürece dâhil olduğu bir yapıdan ziyade, dernek ya da vakıf gibi kuruluşlara izinler vererek ve onlara maddi yardım yaparak gerçekleştirilmektedir. Elbette ortada suçla ilgili bir durum varsa devletin bu süreçten tamamen soyutlandığı bir durum söz konusu değildir. Almanya iç istihbarat kurumu Anayasayı Koruma Teşkilatı (BfV) tüm bu süreçleri takip etmektedir. Bununla birlikte Demokratik Yaşam programı çerçevesinde Federal Aile, Yaşlılar, Kadınlar ve Gençlik Bakanlığı projeler yürütmekte olup, deradikalizasyon uygulamalarının asıl takipçisi ve maddi destekçisidir. Yapılan uygulamalar aşırı sağ, aşırı sol, radikal İslamcılık ya da eşcinsel düşmanlığı gibi konuları içermektedir (Ceviz, 2021, s.201). Yine federal göç

ve mülteci dairesi “Radikalleşme Danışma Merkezi” ile danışmanlık hizmeti vererek gerekli yönlendirmeleri yapmaktadır. Merkezdeki personel alanında özel olarak eğitilmektedir (BMI, 2020). HAYAT projesi kapsamında radikalleşmiş kişilerle doğrudan görüşülmektedir. Gerekliğinde ise ilgili kişinin yakın çevresi olan ebeveynine, ailesine ve arkadaşına da rehberlik yaparak ilgili kişiye sosyal ortam desteği sağlanmaktadır (Ceviz, 2021, s.207).

Journal EXIT-Deutschland (Çıkış Dergisi-Almanya) isimli dergi örneğine az rastlanır bir şekilde deradikalizasyon ve aşırıcılık alanında bilimsel yayın yapan bir dergidir. 2013 yılında faaliyete geçen akademik dergi terörizm, aşırıcılık ve deradikalizasyon konularında yapılan bilimsel çalışmaların ve saha tecrübelerinin yayınlamakta ve yöntem noktasında önemli bilgiler paylaşmaktadır.

2017 yılında ise yapılan kanuni değişikliklerle, ülkedeki mahkûmların denetimli serbestlik uygulamasından yararlanabilmesi için deradikalizasyon eğitimlerine katılım seçeneği getirilmiştir. Program gönüllülük esaslı olmasına karşın programı başarı ile bitirdiği kanaati oluşan kişiler hakkında hakim kararı ile ceza indirimi gibi teşvikler bulunmaktadır (Mücke vd., 2016, akt. Ceviz, 2021). Ayrıca talep halinde kişi cezaevinde iken ailesine, kişi cezaevinden çıktıktan sonra ise 12 ay boyunca danışmanlık yapılmaktadır (VPN, 2020).

3.2.2. Bangladeş

Bangladeş’te deradikalizasyon uygulamaları cezaevlerinde değil, radikalleşmeyi önleme faaliyetlerini de içine alacak şekilde medrese, cami gibi dini mekânlar ve imam ile cemaat liderleri gibi toplumsal figürlere yönelik bir programdır. Ayrıca temel mesajları iletmek için hedef bölgenin dışındaki yerlerden de etkili figürler programa dâhil edilmiştir (El-Said 2012, akt. Akbaş, 2020). Programlarda İslam’ın barış dini olması, çoğulculuğa önem vermesi gibi konuları içeren sempozyum, açık oturum gibi programlar düzenlenerek fikirlerin mücadele edeceği platformlar kurulmuştur. Bu çalışmalar yayınlarla, işsizlere finansal desteklerle, katılımcıların ileriye yönelik eğitimlerini destekleme ve bazı hükümlülerin ailelerine yardımcı olma gibi faaliyetlerle de desteklenmiştir (Laiq ve Hearne, 2010, s.4).

3.2.3. Cezayir

İslamcı terörist gruplarla 1990 yılından beri mücadele eden Cezayir’in yaptığı çalışmaları deradikalizasyon faaliyetleri başlığında değerlendirmek mümkündür. İlk ifade edeceğimiz faaliyet grubu gönüllü olarak terör örgütlerinden ayrılıp teslim olan kişilerdir. Bunlara yönelik olarak aflar ve ceza indirimleri uygulanmıştır. İkinci deradikalizasyon faaliyet grubu ise ülkede ki birliği yeniden sağlamaya yönelik olmuştur. Uygulanan yöntemler çatışmalardan dolayı işyerleri zarar gören, işsiz kalan, görevden alınan kişilerin görevlerine tekrar dönmesini sağlayıp ekonomik zararların tazmin edilmesi şeklindedir. Bu tazminat düzelmiş militanlara, hapis cezası alan şiddet yanlısı aşırıcılara ve savaş süresince ya sivil ya da militanlar tarafından öldürülenlerin özellikle ihtiyaç sahibi olan ailelerine yönelik sağlık ve eğitim desteklerini içermektedir (El-Said, 2012, 9). Ancak uygulamada sorunlar olmuş ve deradikalizasyon faaliyetleri başarılı ilerleyen insanlar devletin taahhüt ettiği tazminatları alamamış ve görevlerine dönememiştir. Bu kişilerin iş bulmada yaşadıkları zorluklar, devletin bu kişilere legal siyasi faaliyetleri yasaklaması, eğitim ve rehabilitasyon noktasında bir uygulamanın bulunmaması gibi nedenlerden ötürü, radikal fikirli bu kişiler marjinalleşmiş ve süreç tekrar kriminalize olmalarıyla sonuçlanmıştır.

3.2.4. Malezya

Radikalleşmiş Müslümanlara yönelik olarak Malezya’da, hükümet diğer ülkelerde de görüldüğü gibi cezaevi odaklı bir program uygulamıştır. Kişilerin psikolojik rehabilitasyon ve danışmanlık yardımları ile daha ılımlı bir yaklaşım benimsemeleri ve yaptıklarından pişmanlık duymalarını sağlamak hedeflenmiştir (El-Said, 2012, akt. Akbaş, 2020). Uygulanan rehabilitasyon Aslam, Othman ve Rosili’ye göre (2016, s.158) dört aşamalıdır: İlk adımda polisle beraber danışmanlar radikal ideolojinin İslam’ın çarpıtılmış bir hali olduğunu ifade eder. İkinci adımda danışmanlar, radikal ideolojinin irdelenmesi için münazara başlatır. Üçüncü adımda Kuran’ın doğru yorumlarıyla, çarpıtılmış fikirler değiştirilir. Dördüncü adımda İslam’a dair geniş bir ilmi eğitim süreci başlatılır. Bu programa katılmayı kabul etmeyenler cezaevinde tecrit edilmiş ve diğer mahkûmlarla iletişimi kestirilmiştir. Programa katılanlar ise altı ayda bir uzman kişiler tarafından oluşturulan bir komite tarafından değerlendirilmiştir. Program süresince kişiler aileleriyle de sık sık görüştürülerek normalleşme yolunda motive edilmeye çalışılmıştır (Fink ve El-Said, 2011 s. 11).

3.2.5. Mısır

Mısır’da dini radikalleşmeye karşı deradikalizasyon uygulamalarında ise odak noktası cezaevleridir. Dünyaca ünlü İslami ilimler alanında faaliyet gösteren Al-Azhar Üniversitesi’nden akademisyenler ile din adamları, tutuklularla görüşürülmüştür. Daha sonra ikna edilen radikal grup liderleri, hükümet tarafından diğer cezaevlerinde bulunan grup üyeleriyle görüşürülerek tövbe edip şiddet yolunu terk etmelerini tavsiye etmiştir. Bununla birlikte liderlerin basın açıklaması yapması sağlanarak cezaevi dışında bulunan üyelere de ulaşması sağlanmıştır (Fink ve El-Said, 2011, s.8).

3.2.6. Pakistan

Pakistan ülkesindeki dini radikallere karşı Swat bölgesine yaptığı 2009 yılındaki operasyonda, yakalanan bine yakın militanlara yönelik rehabilitasyon programı uygulamaya başlamıştır. Programa daha sonra militanların aileleri de dâhil edilmiştir. Programın özelliklerine baktığımızda dört alt başlığa sahip olduğunu görmekteyiz. Genel eğitim, psikolojik danışmanlık, sosyal ve aile ilişkileri ile mesleki eğitim. Şu ana kadar 700 kişinin yeniden topluma kazandırıldığı ifade edilmiştir (Polis Akademisi Raporu, 2017, s.39).

3.2.7. Suudi Arabistan

Cezaevindeki radikallere yönelik olarak tekfir, sadakat, terörizm, cihat için gereken kurallar, özsaygıya yönelik psikolojik kurslar, dini liderliğe yönelik terimler, otoritenin önemi gibi konuların işlendiği (Hoeft, 2015, s.33; Boucek, 2009, s.17) bir program oluşturulmuştur. Her konu için sınav sisteminin bulunduğu ve sınavı geçemeyenlerin eğitimi tekrar aldığı bu programda sınavı geçen kişiler 2-3 aylık bir süreyle Danışmanlık ve Bakım Merkezi’ne gönderilmektedir. Bu merkezde kişilerin topluma tekrar ayak uydurabilmeleri için dini, mesleki ve sosyal programlar düzenlenmektedir (Boucek, 2009, s.18). Bununla birlikte kişilere toplumsal entegrasyonda sorun yaşanmaması için maaş, araba ve konut desteği, sağlık sigortası gibi ciddi finansal destekler verilmiştir (Koehler, 2017, s.260). Ayrıca program bittikten sonra bu kişilerin faaliyetlerinden aileleri de sorumlu tutulmuştur.

Suudi Arabistan yetkililerin yaptığı açıklamaya göre 2004-2007 döneminde programda yer alan teröristlerin sadece %3-5’inin eski yaşamlarına döndüğü tespit edilmiştir (Stracke, 2007, s.8). Ancak bu tespitin

nasıl yapıldığı belirtilmemiştir. Programın başarı yüzdesi yüksek gözükmeyle birlikte bu programa katılıp başarıyla bitiren ve 2007 yılında salıverilen al-Shihri isimli terörist, Yemen’de El Kaide liderinin yardımcısı olduğunun (Stern, 2010: s.2) tespit edildiğini de belirtmek gerekir.

3.2.8. Türkiye

Türkiye’de ise deradikalizasyon çalışmalarının odak noktasının cezaevleri olduğunu ifade edilebilir. Faaliyetteki programın asıl uygulayıcısı Diyanet İşleri Başkanlığı’dır. Cezaevlerine atanan imamlar vasıtasıyla gönüllülük esaslı, sohbet nitelikli bir program uygulanmaktadır. Programda görev alacak imamlara psikolog ve akademisyenlerin de görüşleri alınarak bir çalışma programı hazırlanmış ve eğitim verilmiştir. Özellikle dini istismar eden DAEŞ ve FETÖ terör örgütü üyeleriyle yapılan bu görüşmelerde imamlardan istenen temel yaklaşım şöyledir: Kişiye değerli olduğunu hissettirmek, aynı değerler üzerinden bağ kurmak, değiştirmeye ve ikna etmeye çalışmamak, ilmin ahlakına uygun davranarak rol model olmaya çalışmak, uygun zamanda tepkisel olmayacak sorular sormak, savunma psikolojisinden uzak tutmak, istifade kavramını öne çıkarmak, ortak metin okumaları yapmak, aile bağlarının önemini hatırlatmak, alternatif uğraş alanları oluşturmak, kişisel bir gelecek planlanması. (Akbaş ve Özdemir, 2021, s.335-337)

Bu görüşmelerin haricinde yine gönüllülük esaslı seminerler düzenlenmiştir. 2018 yılında yapılan açıklamaya göre 267 ceza infaz kurumunda 299 program düzenlenmiş ve 27.377 kişi bu seminerlere katılmıştır. Bu sayı mahkûmların yaklaşık %10’u dur (Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2019, s.36). Yapılan programların ne kadar başarılı olduğuna dair herhangi bir veri açıklanmamış olup, cezaevinden çıkan kişiler içinde herhangi bir program bulunmamaktadır. Program sadece cezaevi görüşmeleri seviyesinde kalmıştır.

4. FETÖ’DE RADİKALLEŞME VE DERADİKALİZASYON

Bu bölüme kadar radikalleşme ve deradikalizasyon süreçlerinin neler olduğu ortaya konmakla birlikte; radikalleşmeden dönülmesi için yapılan ve yapılması gerekenlerin neler olduğu da gösterilmeye çalışıldı. Bu bölümde ise Türkiye’de darbe girişiminde bulunarak mevcut devleti ele geçirmeye çalışan ve kendi inançları doğrultusunda yeni bir devlet kurmaya hedefli bir yapılanmaya dair değerlendirmeler yapılacaktır. Öncelikle bir çok özelliği

bünyesinde barındırması ve kompleks yapısı nedeniyle FETÖ’nün özü ortaya konulup bu çalışmadaki konumu gösterilmeye çalışılacak; ardından deradikalizasyon süreçleri bağlamında FETÖ’nün geleceği tartışılacaktır.

4.1. Bir Örgüt Olarak FETÖ

Daha önce de ifade edildiği gibi FETÖ, Türkiye Cumhuriyeti tarafından “radikal görüşleri savunan silahlı bir kült örgüt” olarak tanımlanmıştı (Cumhurbaşkanlığı Yayınları, 2021). Bu bağlamda kült örgüt radikalleşmesi açısından FETÖ’yü detaylandırmak gerekirse karşımıza şu temel özellikler ortaya çıkacaktır:

a. FETÖ, sahte mehdi/mesih temelli bir kült yapılanmadır. Örgüt içerisinde tek otorite Fetullah Gülen’dir. Yalnızca onun kitapları okunmakta ve vaazları dinlenmektedir. Örgüt liderine bağlılık en üst seviyededir. Lider sürekli yüceltilmekte, ona itaatle ahiret hayatının kazanılacağı düşünülmektedir. Örgüt lideri masum ve günahattan münezzehtir, Allah tarafından yanlış yapmaktan korunmaktadır. Bundan dolayı örgüt liderine ait her şey kutsal kabul edilir. Kesilen saç ve tırnakları, giysileri, iç çamaşırları kutsanır ve bunlara sahip olmanın bir ayrıcalık olduğuna inanılır (Çaha, 2016, 105). Bu durum radikalleşmenin temelini oluşturmaktadır.

b. Örgüt lideri, grubunu yönetebilmek için rüyalar ve kehanetleri kullanarak mistik bir alan oluşturmuştur. Çalınan sınav sorularının, liderin rüyasında ilham olduğu söylenmiştir. Benzer şekilde pek çok eski üye açıklamasında ve raporlarda örgüt liderinin önceden haberi olduğu olayları, rüyasında gördüğünü söylediği belirlenmiştir (İlhan, 2021, s.122). Bu rüyalaştırma yoluyla verilen görevler meşruluk kazanmakta ve sorgulanmaktan kurtulmaktadır. Örgüt lideri Hz. Peygamber, Cebrail ve Allah’la bile rüya âleminde görüştüğünü iddia etmiştir. Kişilere anlatılan bu rüyalar devlet sırlarının diğer ülkelerin istihbarat servislerine verilmesi emrini bile sorgulatmayacak bir tesir oluşturmuştur.

c. Örgüt sadece kendi grubunu kutsamakta ve tanrı tarafından seçilmiş olduklarını vaaz etmektedir. Onları kutsal bir yolun yolcuları ve çilekeşleri olarak motive etmektedir. Bu düşünce ile radikalleşen örgüt üyeleri içlerinden çıktıkları topluma saldıracak noktaya gelmişlerdir. Bununla birlikte örgütten ayrılmak ya da örgütün istemediği bir davranışta bulunmak bir fobiye dönüştürülmüştür. Kişi örgütten ayrıldığında kâfir olmakla, dini inkâr etmekle, Allah’ın sevgisini ve korumasını kaybetmekle

korkutulmuş (İlhan, 2021, s.125), örgüt içi fişleme ve takip faaliyetleriyle her hareketinin ilahi bir güç tarafından izlendiği düşüncesine ikna edilmiştir.

ç. Örgüt sürekli organizasyon yapısını geliştirme gayreti içerisinde olmuştur. Devlet organizasyonun dışında hem legal hem illegal yöntemlerle kendi sosyoekonomik sistemini kurmuştur. Bazı legal faaliyetleri dışında adeta bir organize suç örgütü vasfıyla ek finans kaynağı sağlamaya çalıştığı da söylenebilir (şantaj, baskı, zorlama, uydurma kaset, video vb.) (HSYK Genel Kurul Kararı, 2016: 7-8).

d. Dinler arası diyalog çerçevesinde, semavi dinlerin temsilcileri ile görüşerek, kendisini İslam adına muhatap/yetkili göstermeye çalışarak ulusal ve uluslararası boyutta meşru olarak algılanmayı hedeflemiştir ki aslında bu durum en çok etnik milliyetçi/ayrılıkçı örgütlerde görülmektedir (Sert vd., 2020, s.20).

e. Örgüt dini önderlik iddiası yanında uluslararası bir eğitim hareketi gözükecek şekilde başka bir yapılanmaya daha girişmiş ve yaklaşık 170 ülke/bölgesinde-özerk cumhuriyetinde din-siyaset-para ekseninde faaliyet gösteren bir organizasyon hüviyetine bürünmüştür (TBMM Raporu, 2017: 73).

f. Örgüt, dünya üzerindeki tüm üyelerinin kullanabileceği, sosyal veri ağlarını kullanarak denetlenemeyen teknik ağ sistemi üzerinden örgüt iletişimini sağlayabilecek araçlar geliştirmiştir. (Bylock vb.) (TBMM Raporu, 2017: 74) Bu bağlamda örgütün gerek ulusal gerekse de uluslararası faaliyet gösterebilen oldukça kompleks bir yapı olduğu unutulmamalıdır.

g. Örgütün mahrem yapılanması üzüm salkımı modeli olarak ifade edilebilecek hücre yapılanmasına sahiptir. Örgütün hiyerarşik yapısı içinde yer alan insanlar en fazla bağlı oldukları abiyi bilirler; onun üzerindeki halkanın kimlerden oluştuğunu bilmezler (Çaha, 2016, s.103). Aynı durum imam olarak nitelenen üst düzey sorumlular için de geçerlidir. Her hücre üzüm salkımında olduğu gibi diğerlerinden bağımsızdır. Her tane bir dala bağlanmakta, her dal bir ana dala bağlanmakta, sonuçta her dal tek bir kaynağa bağlanmaktadır. Bu dal da örgüt elebaşdır.

4.2. FETÖ’de Radikalleşme

FETÖ’nün en temel ideolojisini kısaca açıklamak gerekirse, çarpıtılmış dini yorumlar temelinde oluşturulmuş bir Mehdi/Mesih inancı olduğudur. Bu seçilmiş kişi, Türkiye’yi Komünizm ele geçirmek üzereyken

ortaya çıkmış ve insanların inançlarını özgürce yaşayabilmesinin mücadelesini vermiştir. Örgüt dini kaynakları ancak kendi çıkarlarına uyuyorsa kullanmış, örgüt üyelerinin dini kaynaklara ulaşması üzerinde mutlak bir kontrol kurmuştur. Bununla birlikte temel dini kaynaklar daima örgüt liderinin yazdığı kitaplardır. Örgüt üyelerinin gerçekleştirdiği sohbet halkalarında Said Nursi’nin eserleri de okunmakla birlikte esas olarak sadece Gülen’in yazdıkları dikkate alınır (Çaha, 2016, s.104). Kabaca özetlenen bu ideoloji çerçevesinde insanların inançları istismar edilmiş ve süreç yıllar içerisinde silahlı şiddet kullanımına kadar ilerlemiştir.

FETÖ’nün radikalleşme sürecindeki uygulamalarına bakıldığında ise diğer grupların aksine örgütün küçük yaşta kişileri devşirmeye çalıştığı görülmektedir. Özellikle dersane ve eğitim kurumları düzeyinde başlayan devşirme çabaları, örgüt büyüdükçe diğer iş kollarında da devam etmiştir. Bir FETÖ abisinin, öğrencisini anne babasının yanında uyarması, azarlaması (İlhan, 2021, s.127) gibi davranışları kişinin bağlanma nesnesini daha çocukken örgüt olmasını sağlamıştır. Örgüt ticari ilişkilere de büyük önem vermiş, mensuplarının herhangi bir ihtiyacını sadece örgüt mensuplarının işlettiği işletmelerden temin etmesini istemiştir. Sadece bununla kalmamış örgüte ait televizyon, radyo kanalları ve gazeteleri dışındaki tüm medya kuruluşlarının takip edilmesi yasaklanmıştır. Böylece kişinin sadece örgüt mensuplarıyla evlenebildiği, ticaret yaptığı, hep aynı kaynaklardan haber aldığı, toplumun diğer kesimlerinden yalıtılmış bir ekosistem oluşturulmuştur. Böylece kişi hayatının her anında “biz” ve “onlar” ayrımını hisseder hale gelmiştir. Örneğin darbe sorgulamalarında FETÖ mensuplarına “siz” diye başlayan sorular sormak yerine “sen” diye başlayan sorular sorulduğunda farklı cevaplar alındığı görülmüştür (Polis Akademisi Yayınları, 2017, s.27) Örnekte de görüldüğü gibi kişiler her anlarında “biz” bilinciyle hareket eder hale gelmişlerdir. Bu büyük cemaat yapısı, radikalleşme sürecinde ki en önemli etmendir.

Örgüt sosyalleşme düzeyini kendine has bir dil kullanmaya kadar götürmüştür. Emniyet Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan FETÖ sözlüğünde, FETÖ’ye özgü 1094 terim açıklanmakta, ayrıca Farsa/Arapça kökenli 756 kelimeye yer verilmektedir (Anadolu Ajansı, 2020). Örgütün kişinin temel ihtiyaçlarının karşıladığı, iş ve eş bulduğu, dini eğitim alabildiği, makam ve mevki elde edebildiği bir noktaya gelmesiyle, bireyin radikalleşmesinin oldukça kolaylaştığı ifade edilmelidir. Çünkü hem bu dünyasını hem de ahiretini kurtarabileceği bir ideoloji bulduğu hissiyatı

oluşturulmuştur. Bununla birlikte FETÖ radikalleşmesi diğer dini örgütlerin aksine örgüt hedeflerini herkesten gizleyen ve bunu azami derecede uygulayan bir yapı kurmuştur. Kamuoyunda hiçbir radikal düşüncelerini belirtmemelerine karşın, sadece kendi örgütlerini yüceltmiş ve hedeflerine ulaşmak için çift karakterliği bir yaşam biçimi oluşturulmuştur. Örgütün, devleti ele geçirmek gibi tüm hedefleri devlet aygıtlarına yerleşip güçlenene kadar yıllarca gizlenmiştir. Yukarıda bahsedilen sosyal ortam sayesinde bu gizlilik ve çift karakterlik rahatça uygulanabilmiş ve radikalleşme süreci diğer örgütlerin aksine adım adım ilerletilerek otuz yıla yakın devam etmiştir. 2016 yılındaki darbe girişimi sonrasında bile günümüzde halen yeni deşifrelerin oluyor olması, bu çift karakterliğin ve radikalleştirmenin ne denli başarılı uygulandığının bir göstergesidir.

FETÖ’nün kamuoyundaki pozitif mesajları ile gizli hedeflerinin farklılığı bir kenara bırakıldığında örgütsel yapılanması, hiyerarşik durumu gibi noktalar diğer dini kült örgüt ve terör örgütü yapılanmalarıyla benzerlikler göstermektedir. Diğer örgütlerdeki radikalleşme süreci, liderin otoritesi, “seçilmişlik” mefhumu ve bireylerin “ahiretlerini kazanmak” için terörü normalleştirilmesi diğer dini radikal gruplarla olan benzerlikleri olarak ifade edilebilir. Yine örgüt içindeki katı hiyerarşik yapı, mutlak otoriteye boyun eğme, ödül ve ceza sistemleri ya da örgüte girişte yemin ettirilmesi gibi hususlar (Sert vd., 2020, s.21) diğer örgütlerle olan benzerliklerdir.

Bu genel değerlendirmelerin haricinde yukarıda gösterilen radikalleşme teorilerinin FETÖ ile uyumlu olup olmadığı düşünülebilir. Bu noktada FETÖ’nün de eylem ve düşünce piramitlerindeki kıstaslara göre değerlendirilmesi daha doğru olacaktır. Öncelikle “düşünce piramidi” açısından bakılacak olursa, en alt katmanda yer alan tarafsız kitlenin FETÖ’nün dershanesine giden, yurtlarında kalmak zorunda olan, onlarla aynı fikirde olmasa bile ticari ya da mesleki çıkar sağlamayı uman kişilerce oluştuğu söylenebilir. Zaten bu durum FETÖ’nün bilinçli bir şekilde oluşturduğu bir durumdur. Örgüt eğitim ve ticaret gibi bazı noktalarda tekelleşerek tabanını genişletmeyi, tarafsız kişileri bile kendi şemsiyesi altına toplayabilmeyi amaçlamıştır. Düşünce piramidinin bir üst katmanı olan “sempatizanlar” katmanındaki kişiler ise çoğunlukla örgütün evleri ve yurtlarında kalan, örgütsel organizasyonlarda görev alan kişilerden oluşmaktadır. Örgüt sempatizanları hiyerarşide bir üst sınıfa geçebilmek için örgüt içerisinde daha fazla sorumluluk alarak örgütün ahlaki ideolojisini içselleştirmeleri gerekmektedir (Demirden, 2019, s.157). Bu gruptaki

kişilerin şiddet kullanımı gibi radikal fikirlere iştiraki olmasa da tamamıyla örgütün safında yer alan kişilerden oluştuğu belirtilmelidir. En üst katman olan “haklı çıkarıcılar” ise örgütün hedeflerine ulaşması için yapacağı her faaliyetin mubah olduğunu düşünen kesimi ifade etmektedir. FETÖ’nün vermiş olduğu sosyal kimlik ve aidiyet duygusu tarafından sarılan kişi, diğer tüm sosyal kimlikleri ikinci sıraya itmiş ve tüm kutsal değerleri örgüt tarafından belirlenmiş birine dönüşmüştür. Bu kişiler örgüt yöneticilerinden aldıkları görevleri tereddütsüz yerine getirmişler, yaptıkları mesleklerini, nüfuzlarını örgütün emrine vermekten çekinmemişlerdir. Emniyet, ordu, istihbarat, hukuk gibi devletin en önemli organlarındaki kadroları haksızlıklarla ele geçirmeyi, vatana ihanet olarak değerlendirilebilecek davranışlarını örgütün ilahi/aşkın amaçlarıyla değiştirebilmişlerdir.

Eylem piramidine baktığımızda ise hatırlanacaktır ki en alt katmanda “pasifler” olarak nitelendirilen grup bulunmaktaydı. Pasiflerden kasıt, fikri olarak radikalleşmiş olsa da eyleme geçme isteği, yeteneği ve motivasyonuna sahip olmamayı ifade etmektedir. FETÖ özelinde bu gruplar haricinde, bir de eyleme geçmemesi istenen bir grup eklenmelidir. İstihbarat teşkilatı ciddiyetinde oluşturulan bu “uyuyan hücreler” kendilerine verilecek görev gelene kadar, aldıkları emir gereği hiçbir faaliyette bulunmamaktadırlar. Bu eylemsizlik hali on yıllarca sürebilmekte, kimsenin onlardan şüphe duymaması sağlandıktan sonra harekete geçmeleri istenebilmektedir. Eylem piramidinin ikinci katmanı olan “aktifler” ise özellikle yasal alanda faaliyet gösteren kişilerdir. FETÖ’nün hem toplum katmanlarına hem de devlet organizasyonuna yönelik birçok legal yapılanması bulunduğundan elemanlarının çoğunluğu yasal alanda faaliyetler göstermişlerdir. “Şeffaflık en büyük gizlilik” prensibinden hareketle birçok dernek, vakıf, işletme vb. araçlar kullanılmış ve bu araçlar örgütün yararına çalıştırılmıştır. Eğitim ağıyla örgüte yetenekli personel teminine çalışılmış, şirketler ağıyla ekonomik gelirler arttırılmış, medya yoluyla propaganda ve dezenformasyon faaliyetlerine girilmiş, her sektör ve çıkar grubunun içine dahil olunmuş ve nihayetinde yüz binlerce kişinin içinde bulunduğu legal görünümlü bir ekosistem oluşturulmuştur. FETÖ’nün güç kaynağının bu katmandan geldiği söylenebilir. Piramidin bir sonraki katmanı olan “radikaller” ise FETÖ’nün kamuoyuna görünmeyen yapılanmasının aktörleridirler. “Abi”, “Abla”, “İmam” gibi sıfatlara haiz bu radikaller, kendilerine verilen illegal görevleri yerine getirmekte, söz gelimi bir okulda hademe olarak çalışırken o okulun müdüründen sorumlu

olmaktadır. Örgütün gizliliğe ve çift karakterliği verdiği önem özellikle radikalleşme katmanında istediği görevlerle doğru orantılı olacak şekilde artmaktadır. Kimlikler tam anlamıyla ters yüz olarak, gündüz toplumun saygı duyduğu kişi, o günün akşamında örgüt için haraç toplayabilmekte ya da kuryelik yapabilmektedir. Eylem piramidinin son katmanı olan “teröristler” ise örgüt için kat akıtmaktan geri durmayan kişilerden oluşmaktadır. 15 Temmuz darbe girişiminde sivil halkın üzerine açılan ateşler ya da Rusya Büyükelçisi Karlov’a yönelik suikast gibi hadiseler, FETÖ’nün kan dökebilme konusunda örgüt üyelerini ne kadar başarılı bir şekilde ikna edebildiğinin somut göstergeleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

FETÖ’nün yukarıda düşünce ve eylem piramidi olarak anlatılan katmanlara çok benzer şekilde, kendi şifreleme yöntemiyle de oluşturduğu görülmüştür. Buna göre örgüt insanları beş kategoriye ayırmıştır ve bunların her birini 1 ile 5 arasında bir sayı ile ifade etmiştir (Çaha, 2016, s.97). “1” numara olarak kodlanan kişi, örgütün gözünde İslam dairesinin dışında, kâfir ya da mürtet olarak değerlendirilecek ve örgütün hasmı olarak nitelendirilen kişidir. “2” numaralı kişiler ise yine İslam dairesinin dışında değerlendirilen ancak örgüte sempati duyan ve örgütün faaliyetlerine dâhil edilebilecek, kullanılabilir kişilerdir. “3” numara ile kodlanan kişi ise örgütün dışında kalan diğer İslami yapılardır. “4” numaralı kişi ise, örgüte gönül vermiş ve örgüt için çalışan kişilerdir. “5” numara ile kodlanan kişi ise kendini maddi manevi örgüt için feda etmeye hazır, kendini örgüte adanmış kişilerdir. Örgütün hasım olarak bellediği ve İslam dairesinin dışında addettiği tarafsız vatandaşlara yönelik kullandığı terminoloji oldukça dikkat çekicidir. Bununla birlikte ortaya konan sınıflandırmanın yukarıda zikredilen gruplarla oldukça muvazi olduğu da sarihdir.

Örgütün bu radikalleşme süreçlerini yine kendi terminolojisiyle ifade ettiği bir başka örnek ise “4H” kodlamasıdır. Bunlar “hizmet”, “hikmet”, “himmet” ve “hidayet” isimli birbirini tamamlayan dört halkadır (Çaha, 2016, s.105). FETÖ’ye göre her örgüt üyesi tüm mal varlığıyla örgüte hizmet etmelidir. Ondan beklenen salt olarak hizmettir ve örgüt üyesinin yapacağı her faaliyette bu hizmete dâhildir. FETÖ, örgüt elemanlarının yapacağı her faaliyeti kutsamak ve teşvik etmek için örgütün adını “hizmet hareketi” olarak değiştirmiştir. “Hizmet” faaliyetlerinde gerekli gösteren kişiler “hikmet” mertebesine erişir. Bu mertebede asıl olan, verilen her emirde bir hikmet olduğu ve sorgulanmaması gerektiğidir. Böylece kişinin tam anlamıyla kurşun askere dönüşmesi sağlanır. Burada da üzerine düşeni

yapabilenlerden ise diğer merhale olan “himmet” beklenir. “Himmet” merhalesinde elemanların örgüt için bağışlar yapması, bir başka deyişle himmette bulunması istenir. Bu sayede hem bu dünyada hem de ahirette örgüt liderinin şefaatine ve himmetine erişilecek yol açılacaktır. Son merhale olan “hidayet” ise örgüt elemanlarının gösterdikleri bağlılık ve yaptıkları hizmetlerin karşılığı olarak, seçilmiş kişi olan örgüt lideri tarafından “şefaat” ile ödüllendirilmesidir.

4.3. FETÖ’nün Deradikalizasyonu

Özellikle 15 Temmuz 2016 yılındaki darbe girişiminin ardından, Türkiye Cumhuriyeti FETÖ’ye karşı büyük bir mücadele süreci başlatmıştır. Darbe girişiminin bastırılmasının ardından yapılan soruşturmalarda 125.678 kişi kamu görevinden ihraç edilmiş, 3213 kişinin rütbesi geri alınmış, 2761 kurum kapatılmıştır (OHAL İşlemleri İnceleme Komisyonu, 2022). Türk Silahlı Kuvvetleri’nden 150’si general olmak üzere 24.388 ordu personeli atılmıştır (Tgrthaber, 2014). Terör örgütü üyeliği suçlamasıyla görülen mahkemelerde ise 123.252 kişi FETÖ üyeliğinden mahkûm olmuştur. 29.455 kişi firari halde iken 19.252 kişi cezasını cezaevinde çekmektedir (Takvim, 2022). 104.000 kişi ise adli kontrol altındadır (Anadolu Ajansı, 2022).

Bireyin tüm sosyal hayatını içine alan, onu radikalleştiren ve kurtuluşun ancak bu yapıda olduğu doktrini ile hareket eden bu yapılanmanın, binlerce mensubu cezaevinde bulunmaktadır. Türkiye’de silahlı bir terör örgütüne üye olmanın Türk Ceza Kanununa göre 7 yıl 6 ay hapis cezası olduğundan hareketle, iyi hal indirimleri de dikkate alınarak bir örgüt üyesinin 5-7 yıl arasında hapis cezası alacağı söylenebilir. Darbe teşebbüsünün ardından yapılan bu tutuklamaların çoğunun, en geç önümüzdeki birkaç yıl içerisinde biteceği de gözükmektedir. Bu noktada Türkiye’nin binlerce radikal fikirli, ülkenin en iyi okullarında eğitim görmüş, meslek sahibi, eli silah tutan bu insanlara dair bir deradikalizasyon programı oluşturup oluşturulmaması gerektiği tartışılmalıdır.

Tutuklanan teröristlerin cezaevinde kendisini bekleyen ve teselli edecek arkadaşlarıyla yeniden bir araya geleceği, cezaevinde kendisi gibi düşünen, destekleyici ve hiyerarşik bir ağ içerisinde olacağı, cezaevi dışındaki kaçak hayattan, ifşa olma endişesinden ve tutuklanma baskısından kurtulma imkânı sağlayabileceği gerçeği de unutulmamalıdır (Hoffman, 1985, s.4). Yaklaşık 42 bin kişinin itirafçı olarak etkin pişmanlıktan

yararlanması (Şener, 2022) ve adli kontrolle serbest bırakılmasına karşın, yaklaşık 70 bin kişinin devletle herhangi bir işbirliğine gitmemesi gerçeği, FETÖ’de bir deradikalizasyon görülmesinden ziyade yeniden yapılanma görülmesinin daha olası olduğunu göstermektedir. Özellikle cezaevinde bulunan kişilerin infazlarının sone ermesiyle başlayacak sürece dikkat edilmelidir. Bu noktada basına yansıyan haberler de bu savı destekler niteliktedir. Polisin yaptığı FETÖ operasyonlarında, yeniden yapılanma için güvenlik rehberi hazırlandığı görülmüş ve yeni haberleşme uygulaması kullanıldığı tespit edilmiştir (Trthaber, 2022). Yine basına yansıyan bir başka haberde ise yeni üye temini için üniversitelerde yapılanmalar kurmaya çalışıldığı tespit edilmiştir (Anadolu Ajansı, 2022). Bir başka operasyonda ise 678 kurye ile yeniden yapılanma için gönderilen 26 milyon Lira değerinde para ve altın ele geçirilmiştir (Anadolu Ajansı, 2022). Ortaya konan verilere bakarak FETÖ’nün cezaevi infazlarının bitimi sonrasına hazırlandığı ve yeniden bir yapılanma içine girdiği çok açıkça ifade edilebilir. Toplumun bu örgüte olan nefreti ve soğukluğu da hesaba katıldığında bu kişilerin yeniden örgütün sosyal çevresine düşmesinin zemini hazır gözükmektedir. Bu da Türkiye’nin orta ve uzun vadede yeni bir FETÖ dalgasıyla karşılaşma ihtimalini doğurmaktadır.

SONUÇ

Kişinin radikalleşme süreci tespit edilirse, bu süreç engellenerek radikalliğin önüne geçilebileceği düşünülmüş ve 11 Eylül’den buyana çeşitli programlar ortaya konmuştur. İngiltere gibi kimi ülkeler radikalleşmenin engellenmesi ağırlıklı çalışırken, Almanya örneğinde olduğu gibi kimi ülkelerde deradikalizasyon ağırlıklı çalışmalar yürütülmektedir. Deradikalizasyon uygulamalarında her ülkenin kendi özel şartları dolayısıyla farklı programlar ortaya çıkmıştır. Ancak başarılı uygulamalara bakıldığında tüm ülkelerde uygulanabilecek adımların bulunduğunu söyleyebilmekte mümkündür. Öncelikle kişinin neden radikalleştiği tespit edilmelidir. Kişinin radikalleşme adımında mutlaka bir kriz içerisinde olması ön şartı ve radikal grubun bu krizin çözümüne yönelik bireye yardım eli uzattığı unutulmamalıdır. Bu noktada kişinin temel hakları, siyasal, sosyal ve ekonomik haklarına riayet anahtar rodedir denebilir. Devletlerin öncelikle “haklar” noktasında ödevlerini yerine getirmiş olması gerekmektedir. Bireyin adalet duygusunun zedelenmemesi en önemli noktadır. Radikalleşme bataklığı kurutulmadan deradikalizasyon uygulamalarından beklenen fayda hâsil olmayacaktır.

Türkiye özelinde ise gerek etnik gerek ideolojik gerekse de dini birçok terör örgütü ortaya çıkmış ve faaliyetlerine devam etmektedir. Bu bağlamda özellikle Türkiye’de yapılacak akademik çalışmaların terör, radikalizasyon ve deradikalizasyon süreçlerine ışık tutacağı muhakkaktır. FETÖ’de radikalleşme, diğer dini istismar eden örgütlerde olduğu gibi toplumdaki dışlanmış kişilerin himayesiyle başlamaktadır. Din istismarı ile sorgulanamaz hale gelmiş ve eninde sonunda amaçları için şiddet kullanmıştır. Bu bağlamda kişilerin ailelerinden ve sosyal çevrelerinden koparılması, günün 24 saatini örgütün verdiği emirleri uygulamakla geçiren bir robotlaşma süreci, yüksek düzeyde gizlilik, istihbarat tekniklerinin kullanımı gibi birçok husus FETÖ’de göze çarpan diğer niteliklerdir. Her ne kadar kendi dünya görüşüne göre farklı terminoloji ve uygulamalara sahip olsa da, radikalleşme teorilerinin FETÖ’yü açıklamakta kullanılabileceği görülmüştür.

Bununla birlikte deradikalizasyon süreçlerinin halen pratikten teori çıkarma noktasında olması ve her ülkenin kendine has yöntemler uygulaması dolayısıyla net bir kıyaslamadan bahsedilememiştir. Ancak her hâlükârda FETÖ’nün, gerek örgüt liderinin ele geçirilememesi gerekse de mahrem yapılarının tamamının deşifre olmaması nedeniyle bir deradikalizasyon sürecine girmediği kesindir. Tutuklu bulunan ve yurtdışına kaçmak zorunda kalan elemanlarının deradikalizasyonuna dair de bir çalışmaya görülmemiştir. Elbette sempatican olarak ifade edilecek en dış halkadaki kişiler örgütten kopmuştur. Ancak radikal ve terörist yapılanmasının kendini uyuyan hücrelere dönüştürdüğü ve emir beklediği, kolluk güçlerinin halen devam eden operasyonlarından anlaşılabilir. Bu bağlamda FETÖ’de bir deradikalizasyondan ziyade bir reorganizasyon süreci olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Akbaş, G.G. (2020). *Türkiye’nin deradikalizasyon faaliyetlerinde diyanet işleri başkanlığı’nın rolü: cezaevi vaizleri örneği*. TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi
- Akbaş, G.G. ve Özdemir, B. (2021). Deradikalizasyon faaliyetlerinde dini rehabilitasyonun önemi. Ed. Dr.Osman Şen. *Tüm boyutlarıyla radikalleşme süreci ve radikalleşmeyle mücadelede ülke uygulamaları*. Nobel Yayınları. ss.327-340

- Anadolu Ajansı. (2020). *Emniyetten FETÖ/PDY sözlüğü*. Erişim Tarihi: 13.11.2020, [https://www.aa.com.tr /tr/turkiye/emniyetten -feto-pdy-sozlugu/1693004](https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/emniyetten-feto-pdy-sozlugu/1693004).
- Anadolu Ajansı (2022). *FETÖ’nün üniversite öğrencileri üzerinden yeniden yapılanmaya çalıştığı ortaya çıktı*. Erişim Tarihi: 16.11.2022, <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/fetonun-universite-ogrencileri-uzerinden-yeniden-yapilanmaya-calistigi-ortaya-cikti/2545489>,
- Anadolu Ajansı. (2022). *FETÖ’ye yönelik Gazi Turgut Aslan operasyonunda 219 mahrem kurye yakalandı*. Erişim Tarihi: 17.11.2022, <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/fetoye-yonelik-gazi-turgut-aslan-operasyonunda-219-mahrem-kurye-tutuklandi/2719225>.
- Anadolu Ajansı. (2022). *İçişleri Bakanı Soylu: Cezaevlerinde halen 19 bin 252 FETÖ tutuklusunu ve hükümlüsü var*. Erişim Tarihi: 01.11.2022, <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/icisleri-bakani-soylu-cezaevlerinde-halen-19-bin-252-feto-tutuklusunu-ve-hukumlusunu-var/2630701>
- BMI. (2020). *Islamismus und Salafismus*, Erişim Tarihi: 20.11.2022, <https://www.bmi.bund.de/DE/themen/sicherheit/extremismus/islamismus-und-salafismus/islamismus-und-salafismus-node.html>,
- Boucek, C. (2009). *Saudi Arabia’s soft counterterrorism strategy: prevention, rehabilitation, and aftercare*. Carnegie Endowment for International Peace.
- Cahill, R. (2012). Notes on radicalism. *Journal of the Illawarra Branch of the Australian Society for the Study of Labour History*, 11: (1), s.67-75.
- Cambridge Dictionary, *Radicalism*, Erişim Tarihi 10.11.2022, www.dictionary.cambridge.org
- Ceviz, M. (2021). Almanya’da deradikalizasyon çalışmaları. Ed. Dr. Osman Şen. *Tüm boyutlarıyla radikalleşme süreci ve radikalleşmeyle mücadelede ülke uygulamaları*. Nobel Yayınları. ss.189-223.
- Cult Information Center. (2021). *What is a cult?* Erişim Tarihi 19.11.2022, https://cultinformation.org.uk/question_what-is-a-cult.html
- Cumhurbaşkanlığı Yayınları. (2021). *10 soruda 15 temmuz darbe girişimi ve Fetullahçı Terör Örgütü*, Erişim Tarihi: 18.11.2022, https://www.tccb.gov.tr/assets/dosya/15Temmuz/onsorudafeto_tr_en.pdf
- Çaha, Ö. (2016). Cemaatten terör örgütüne gülen hareketinin anatomisi, *Liberal Düşünce Dergisi*, (83), ss.91-114.

- Demant, Froukje, Marieke Slootman, Frank Bujis, ve Jean Tillie. (2008). Decline and disengagement: an analysis of processes of deradicalization. Aktaran: Akbaş, G.G. (2020). *Türkiye'nin deradikalizasyon faaliyetlerinde diyanet işleri başkanlığı'nın rolü: cezaevi vaizleri örneği*. TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi
- Demirden, A. (2019). Terör örgütlerinde radikalleşme süreçlerinin psikolojik analizi: FETÖ örneğinde iki piramitli model, *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, Cilt 21, Sayı 2, ss.149-162.
- Dick, A. Ve Robbins, T. (2004). Conversion and brainwashing in new religious movements. Ed. J.R. Lewis. *The oxford handbook of new religious movement*. Oxford Universty Press. ss.243-297.
- Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü (2019). *Dini istismar eden terör örgütleriyle mücadele seminerleri raporu*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
- Doosje, B., Moghaddam, F.M., Kruglanski A.W., Wolf A., Mann L. ve Feedes A.R. (2016). Terrorism, radicalization and deradicalization, *Current Opinion in Psychology*. 11. ss.79–84.
- El-Said, H. (2012). De-radicalising islamists: programmes and their impact in muslim majority states. london: the international centre for the study of radicalization and political violence. Aktaran: Akbaş, G.G. (2020). *Türkiye'nin deradikalizasyon faaliyetlerinde diyanet işleri başkanlığı'nın rolü: cezaevi vaizleri örneği*. TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi
- Fink, N. C. ve El-Said, H. (2011). *Transforming terrorists: examining international efforts to address violent extremism*. International Peace Institute.
- Göka, E. (2014). *Yedi düvele karşı, türklerde liderlik ve fanatizm*. Timaş Yayınları
- HSYK Genel Kurul Kararı, (2016). *Karar No: 2016/426, Tutanak No:17, 24.08.2016, Erişim Tarihi: 24.10.2019, https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/08/ 20160825-5.pdf*.
- Hoefl, G. (2015). *Soft approaches to counter-terrorism: an exploration of the benefits of deradicalization programs*. Herzliya: International Institute for Counter-Terrorism
- Hoffman, B. (1985). *The Prevention of terrorism and rehabilitation of terrorists: some preliminary thoughts*, The Rand Paper Series.

- International Peace Institute. (2010). *A new approach? deradicalization programs and counterterrorism*. Erişim Tarihi: 19.11.2022, <https://www.ipinst.org/2010/07/a-new-approach-deradicalization-programs-and-counterterrorism>
- İlhan, R.S. (2021). PKK/KCK terör örgütünde radikalleşme yöntemleri ve süreçleri. Ed. Dr. Osman Şen. *Tüm boyutlarıyla radikalleşme süreci ve radikalleşmeyle mücadelede ülke uygulamaları* içinde ss.107-137. Nobel Yayınları.
- Kaya, Z. (2018). Tersine radikalleşme ve terörle mücadele: dost mu, düşman mı? *Terörün kökenleri ve terörle mücadele stratejisi* içinde, derleyen Fahrettin Altun ve Hasan Basri Yalçın, ss. 97-114. İstanbul: SETA.
- Klausen, J., Champion, S., Needle, N., Nguyen, G. Ve Libretti, R. (2016). Toward a behavioral model of “homegrown” radicalization trajectories. *Studies in Conflict and Terrorism*, 39: (1). ss.67-83
- Koehler, D. (2017). *Understanding Deradicalization: Methods, Tools and Programs for Countering Violent Extremism*. New York: Routledge.
- Koehler, D. (2017). *Understanding deradicalization: methods, tools and programs for countering violent extremism*. Routledge.
- Kruglanski, A. W. ve Bertelsen, P. (2020). Life psychology and significance quest: a complementary approach to violent extremism and counter-radicalisation. *Journal of Policing, Intelligence and Counter Terrorism* ss.1-20, DOI:10.1080/18335330.2020.1725098
- Kruglanski, A.W., Gelfand, M. J., Belanger, J. J., Sheveland, A., Hetiarachchi, M. and Gunaratna, R. (2014). The psychology of radicalization and deradicalization: how significance quest impacts violent extremism, *Political Psychology*, 35: (1), ss.69-93
- Laiq, N. ve Hearne, E. B. (2010). *A New approach? deradicalization programs and counterterrorism*. International Peace Institute.
- Lifton, R. J. (1989). *Thought reform and the psychology of totalism: a study of “brainwashing” in China*, UNC Press Books. s.65-86.
- McCauley, C. ve Moskalkenko, S. (2017). Understanding political radicalization: the two-pyramids model. *American Psychologist*. 72: (3). ss.205-216
- McGarry, P. J. (2016). Terrorism: it’s not mental illness-it’s politics, *BJPsych Bulletin*, 40: (05), ss.285-288.
- Mcgilloway, A., Ghosh, P. ve Bhui, K. (2015). A systematic review of pathways to and processes associated with radicalization and

- extremism amongst muslims in western societies. *International Review of Psychiatry*, 27: (1), ss.39-50.
- McLaughlin, P. (2012). *Radicalism: a philosophical study*. Palgrave Macmillan, ss.6-18.
- Moghadam, F. M. (2005). The staircase to terrorism: a psychological exploration. *American Psychologist*. 60: (2). ss.161-169.
- Moghaddam, F.M. (2009). *De-radicalisation and the staircase from terrorism*. içinde D. Canter (Ed.), *The faces of terrorism: Multidisciplinary perspectives*. ss.277-292.
- Mücke, T. ve Dörthe, N. (2016). *Zum hass verführt. eichborn verlag*. ss.108-115.
- Aktaran: Ceviz, M. (2021). *Almanya’da deradikalizasyon çalışmaları.. Ed. Dr.Osman Şen. Tüm boyutlarıyla radikalleşme süreci ve radikalleşmeyle mücadelede ülke uygulamaları*. Nobel Yayınları. Ankara. ss.189-223.
- OHAL İşlemleri İnceleme Komisyonu. (2022). *Olağanüstü hal işlemleri inceleme komisyonu duyurusu*. Erişim Tarihi: 15 Kasım 2022, <https://ohalkomisyonu.tccb.gov.tr/>.
- Polis Akademisi Yayınları. (2017). *Radikalleşme, şiddet içeren aşırıçılık ve terörizm*. <https://www.pa.edu.tr/Upload/editor/files/Radikallesme-siddet-iceren-Asirilik-ve-terorizm.pdf>.
- Polis Akademisi Yayınları. (2019). *Radikalleşmenin önlenmesi ve terörizm olgusu*. Erişim Tarihi: 29 Ekim 2022, https://www.pa.edu.tr/Upload/editor/files/radikallesme%20%C5%9Fmenin_%20%C3%B6nlenmesi_ile_terorizm_olgusu.pdf
- Rabasa, A., Pettyjohn, S. L., Ghez, J. J. ve Boucek, C. (2010). *Deradicalizing Islamist extremist*. NationalSecurityResearchDivision. California, United States of America: RAND Corporation. Erişim Tarihi: 20 Kasım 2022, http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monographs/2010/RAND_MG1053.pdf
- Richardson, J. T. (1980). People’s temple and jonestown: A corrective comparison and critique, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 19: (3), ss.239-255.
- Sert, A., Demir, C. K., Avcı, E. (2020). Strateji, örgütlenme ve motivasyonu ile kendine özgü bir terörist örgüt: FETÖ, *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, *UGK Özel Sayısı*, ss.1-28, DOI:10.28956/gbd.695868

- Schmid, A.P. (2013). *Radicalisation, de-radicalisation, counter-radicalisation: a conceptual discussion and literature review*. The Hague: International Centre for Counter-Terrorism.
- Schmid, A. ve Price, E. (2011). *Selected literature on radicalization and de-radicalization of terrorists: Monographs, edited volumes, grey literature and prime articles published since the 1960s. Crime, Law and Social Change*, 55: (4): 337-348. DOI :10.1007/s10611-011-9287-4
- Stephens, W., Sieckelink, S. ve Boutellier, H. (2021). Preventing violent extremism: a review of the literature, *Studies in Conflict ve Terrorism*, 44: (4), ss.346-361.
- Stern, J. (2010). Deradicalization or disengagement of terrorists: is it possible?, *Future challenges in national security and law*
- Stracke, N. (2007). Arab prisons: a place for dialog and reform. *Perspectives on Terrorism*, 1:(4), ss.7-11.
- Summers, F. (2006). Fundamentalism, psychoanalysis and psychoanalytic theories. *Psychoanalytic Review*, 93:(2), ss.329-352. <https://doi.org/10.1521/prev.2006.93.2.329>
- Şener, N. (2022). *FETÖ’de EP’ci paniği: tetikçilerini örgüt üyelerine karşı kullanıyor*. Erişim Tarihi: 03.11.2022, <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/nedim-sener/fetode-epci-panigi-tetikcilerini-orgut-uyelerine-karsi-kullaniyor-41975029>
- Takvim.com (2022). *15 Temmuzdan bugüne FETÖ davalarının bilançosu*. Erişim Tarihi: 01.11.2022, <https://www.takvim.com.tr/guncel/2022/07/12/15-temmuzdan-bugune-feto-davalarinin-ceza-bilancosu-117-bin-208-kisi-mahkum-edildi/2>
- TBMM. (2017). *FETÖ/PDY Meclis araştırma komisyonu raporu*. Erişim tarihi: 02 Eylül 2019, http://altinoz.com.tr/wp-content/uploads/2017/05/Rapor_26.05.pdf.
- Tgrthaber.com (2014). *FETÖ ile mücadele devam ediyor*. Erişim Tarihi: 28.10.2022, <https://www.tgrthaber.com.tr/gundem/feto-ile-mucadeleye-devam-ediliyor-iste-6-yillik-bilanco-2838039>
- Tore, B. ve Horgan J. (2009). *Leaving terrorism behind: individual and collective disengagement*. Aktaran: Akbaş, G.G. (2020). Türkiye’nin deradikalizasyon faaliyetlerinde Diyanet İşleri Başkanlığı’nın rolü: cezaevi vaizleri örneği. TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi

- Trthaber.com (2022). *FETÖ’nün yeni yapılanmasına dair detaylar ortaya çıktı.* Erişim Tarihi: 15.11.2022, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/fetonun-yeni-yapilanmasina-dair-detaylar-ortaya-cikti-681759.html>
- Trthaber.com, *ABD terör içeriklerini 1 saat içine internetten kaldıracak.* Erişim Tarihi: 13.11.2022, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/abde-teror-icerikleri-1-saat-icinde-internette-kaldirilacak-686344.html>
- Türk Dil Kurumu. Güncel Türkçe Sözlük. *Fundamentalizm*, Erişim Tarihi 19.11.2022, www.sozluk.gov.tr
- Türk Dil Kurumu. Güncel Türkçe Sözlük. *Kült*, Erişim Tarihi 19.11.2022, www.sozluk.gov.tr
- Türk Dil Kurumu. Güncel Türkçe Sözlük. *Radikallik*, Erişim Tarihi 19.11.2022, www.sozluk.gov.tr,
- Türk Dil Kurumu. Güncel Türkçe Sözlük. *Terör, Terörizm*, Erişim Tarihi 19.11.2022, www.sozluk.gov.tr,
- Violence Prevention Network – VPN, (2020). *Deradicalisation in prison.* Erişim Tarihi: 16.11.2022, <https://violence-prevention-network.de/angebote/projektuebersicht/radikalisierungspraevention-und-deradikalisierung-in-strafvollzug-und-bewaehrungshilfe/?lang=en>,
- Wiktorowicz, Q. (2004). *Joining the cause: al-muhajiroun and radical Islam.* Erişim Tarihi 13.11.2022, <https://securitypolicy.syr.edu/wp-content/uploads/2013/03/Wiktorowicz.Joining-the-Cause.pdf>
- Wilner, A. ve Dubouloz, C. J. (2009). Homegrown terrorism and transformative learning: an interdisciplinary approach to understanding radicalization, *Canadian Political Science Association Conference*, ss. 9-18
- Yaşa, G. (2021). Dinî Motivasyonlu radikalleşmenin özellikleri: nedenler ve süreç. *Güvenlik Stratejileri Dergisi.* ss.795-824. DOI: 10.17752/guvenlikstrtj.1029859